

पेपर नाव — Financial Markets and Institutions

घटक क्र. १.३

गुंतवणूक संस्था UTI, LIC, GIC

भारतातील विमा क्षेत्र

☆ विमा (Insurance) व्याख्या:—

विमा हा एक करार असून त्यातील एकपक्ष विशिष्ट मोबदला घेऊन दुसऱ्या पक्षास त्याच्या जिविताची अथवा वस्तूची अचानकपणे नुकसान झाल्यास त्या संबंधीची नुकसान भरपाई करून देतो त्यास विमा असे म्हणतात.

विमामुळे आपणास सुरक्षिततेची हमी मिळते.

☆ विमा क्षेत्राचे महत्त्व:—

- १) विमा हे एक सामाजिक सुरक्षिततेचे महत्त्वाचे साधन आहे.
- २) विम्यामुळे जोखमीची तीव्रता कमी होते.
- ३) विमामुळे आपल्या मौल्यवान वस्तु, मालमत्तेची असुरक्षितता, वाहतुकीस होणारे नुकसान इत्यादीपासून संरक्षण मिळते.
- ४) विम्यामुळे व्यावसायिक व व्यक्तिगत जीवनात अचानकपणे उद्भवणाऱ्या समस्या/संकटाचे, घातक किंवा वाईट परिणाम व्यक्तीला सहन करण्याची करता येतात किंवा त्याची तीव्रता कमी होते.
- ५) विमा घेतल्यास कोणतेही संकट उद्भवल्यास व्यक्तीला सुरक्षिततेची हमी मिळते.
- ६) आयुर्विम्यामुळे व्यक्तीला बचतीची सवय लागते.
- ७) कंपनी आपल्या ग्राहकांना उद्योग उभारणीसाठी कर्जसुविधा उपलब्ध करून देतात.
- ८) विमा पत्राच्या तारणावर बँका किंवा वित्तीय संस्थाकडून कर्ज मिळविता येते.

☆ भारतात जीवनविमा, आरोग्यविमा आणि साधारण विमा या क्षेत्रात विमा कंपन्या कार्यरत आहेत. यावरून भारतीय विमा उद्योगाचे दोन विभाग पडतात:—

- १) जीवनविमा — जीवन व आरोग्यासंबंधित जोखीमेबाबत
- २) साधारणविमा — यामध्ये सागरी विमा, मोटर वाहन विमा, अग्नीविमा इ. विमांचा समावेश होतो, म्हणून यास बिगर—विमा—जीवन असेही म्हणतात.

☆ भारतातील जीवन विमा व्यवसायातील महत्त्वाचे टप्पे

- १) भारतात जीवन विमा व्यवसायाची सुरुवात ब्रिटीशांनी केली.
- २) १८१८ मध्ये ब्रिटीशांनी भारतात ओरिएंटल लाईफ इन्शुरन्स ही विमा कंपनी कलकत्ता येथे स्थापन केली.
- ३) १८२३ मध्ये बॉम्बे लाईफ इन्शुरन्स कंपनी बॉम्बेला स्थापन केली.
- ४) १८७० मध्ये बॉम्बे म्युच्युअल लाईफ इन्शुरन्स सोसायटीची स्थापना केली. हा भारतातील पहिला संघटित प्रयत्न होता.
- ५) १८७४ मध्ये ओरिएंटल गव्हर्नमेंट सिक्युरिटी अँन्शुरन्स या कंपनीनी प्रथम भारतात संघटित विमा व्यवसायाचा प्रसार केला.

- ६) १९१२ मध्ये भारतात प्रथम भारतीय विमा कंपनी कायदा संमत करण्यात आला आणि १९२८ पासून या कायद्याची अंमलबजावणी करण्यात आली.
- ७) १९३८ मध्ये विमा धारक लोकांच्या हिताचे रक्षण करण्याच्या उद्देशाने पूर्वीचे सर्व विमा कायदे एकत्रित करून हा कायदा तयार करण्यात आला.
- ८) १९५६ पर्यंत २५४ विमा कंपन्यांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. या सर्व कंपन्यांचे एकत्रीकरण करून १९५६ मध्ये LIC कायदा संमत करण्यात आला आणि या कायद्याला अनुसरून १ सप्टेंबर १९५६ मध्ये LIC (भारतीय आयुर्विमा महामंडळाची स्थापना) करण्यात आली.

☆ **भारतीय आयुर्विमा महामंडळ:-**

LIC (Life Insurance Corporation of India)

भारतीय आयुर्विमा महामंडळ ही भारतातील सर्वात मोठी विमा कंपनी आहे. ही कंपनी पूर्णपणे भारतसरकारच्या मालकीची आहे. तसेच भारतात विमाक्षेत्रात अग्रगण्य व विश्वासू म्हणून नावारुपाला आलेली कंपनी आहे.

LIC कायदा १९ जून १९५६ मध्ये संमत करण्यात आला. LIC ची स्थापना १ सप्टेंबर १९५६ मध्ये करण्यात आली. सद्या LIC चे मुख्यालय मुंबई (भारत) येथे आहे. त्याचे नाव 'योगक्षेम' असे आहे. LIC च्या संपूर्ण भारतात २०४८ पूर्णपणे संगणकीकृत शाखा आहेत, ११३ विभागीय कार्यालये आहेत. ८ क्षेत्रीय कार्यालये आहेत, १३८१ सॅटेलाईट कार्यालये आहेत, तसेच ५४ ग्राहक सेवा केंद्रे व २५ महानगर सेवा केंद्रे आहेत.

सद्या LIC आपल्या कार्यालयाला आधुनिकतेची जोड देण्यासाठी बँका, वित्तीयसेवा संस्था आणि सेवा प्रदात्यांसोबत काही निवडक शहरामध्ये ऑनलाईन प्रिमियम कलेक्शन सुविधा देण्यासाठी करार केला आहे. तसेच पॉलिसीधारकांना सहज प्रवेश मिळवून देण्याच्या दृष्टिकोनातून LIC ने स्वतःची SATELLITE SAMPARK कार्यालये सुरु केली आहेत. सद्यस्थितीमध्ये LIC ने भारतात उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. सुरक्षा प्रदान करण्यामध्ये नेहमी सर्वोच्च संस्था म्हणून नावारुपास आली आहे. म्हणून LIC चे बोधवाक्य "जिन्दगी के साथ भी, जिन्दगी के बाद भी" आहे. यानुसार LIC आपल्या कार्यास जागून कार्यतत्पर आहे.

☆ **भारतीय आयुर्विमा महामंडळाचा उद्देश (LIC)**

- १) जीवन विम्याचा संपूर्ण भारतभर प्रसार करणे.
- २) भारतात प्रामुख्याने ग्रामीण भागात विम्याचा प्रसार करणे, जेणेकरून देशातील प्रत्येक विमा उतरविण्यायोग्य व्यक्तीपर्यंत ही सेवा पुरविणे व त्यांना वाजवीदरात पुरेसे आर्थिक संरक्षण देणे.
- ३) समाजाला बचतीची सवय लावणे आणि त्यासाठी प्रेरित करणे.
- ४) विमा धारक व्यक्तींना विम्याद्वारे संरक्षण देणे.
- ५) जास्तीत जास्त विमाधारकाला लाभ मिळवून देणे. संकटकाळात त्याला आर्थिक सुरक्षा प्रदान करणे.

- ६) विमाधारकाबरोबर त्यांच्या कुटुंबालाही सुरक्षा प्रदान करणे.
- ७) बदलत्या सामाजिक आणि आर्थिक वातावरणानुसार समाजाच्या विविध जीवन विमागरजा पूर्ण करणे.

☆ **ध्येय:-**

उच्च परताव्यासह अपेक्षित गुणधर्माची उत्पादने आणि सेवा देऊन आणि आर्थिक विकासासाठी संसाधने प्रदान करून आर्थिक सुरक्षेद्वारे लोकांच्या जीवनाची गुणवत्ता सुनिश्चित करणे आणि वाढविणे.

☆ **LIC चे आधुनिकीकरण (Digitalization)**

भारतीय आयुर्विमा महामंडळाने ग्राहकांना चांगल्या व गुणवत्ता सेवा प्रदान करण्यासाठी वर्ल्ड वाईड वेब एक व्यापक ऑनलाईन डेटाबेस तयार केला आहे. त्यामुळे ऑनलाईन कापॅरिशनची सेवा आणि उत्पादने उपलब्ध करून देता येतील. ग्राहकांना चांगल्या सेवा देण्यासाठी LIC हे पुढील सेवा उपलब्ध करून दिल्या आहेत.

- १) ऑनलाईन फॉर्म, २) ई-सेवा नोंदणी, ३) धोरण वेळापत्रक, ४) धोरणाची स्थिती, ५) कर्जाची स्थिती, ६) हक्काची स्थिती, ७) प्रिमियम प्रमाणपत्र, ८) पुनरुज्जीवन अवतरण इ.

LIC च्या विविध विमा योजना:-

- १) एंडोमेंट योजना —
  - ✦ विमा ज्योती
  - ✦ बचत प्लस
  - ✦ नवीन एंडोमेंट योजना
  - ✦ नवीन जीवन आनंद
  - ✦ नवीन विमा बचत
  - ✦ सिंगल प्रिमियम एंडोमेंट योजना
  - ✦ जीवन लक्ष्य
  - ✦ जीवन लाभ
  - ✦ आधारस्तंभ
  - ✦ आधारशिला
- २) संपूर्ण आयुष्याच्या योजना —
  - ✦ जीवन उमंग
- ३) मुदत आश्वासन योजना —
  - ✦ जीवन अमर, टेक टर्म, सरल जीवन
- ४) इतर योजना —
  - ✦ प्रधानमंत्री जीवन ज्योती योजना
  - ✦ अटल पेन्शन योजना
  - ✦ परत करण्याची योजना
  - ✦ नवीन मनी बँक योजना — (२०वर्षे कालावधी)

- ✦ नवीन मनी बँक योजना — (२५ वर्षे कालावधी)
- ✦ जीवन उमंग
- ✦ नवीन मुलाची मनी बँक योजना
- ✦ जीवन तरुण
- ✦ जीवन शिरामणी
- ✦ विमा श्री

☆ **LIC ला मिळालेले पुरस्कार:—**

आज LIC ने संपूर्ण भारतात विमा क्षेत्राचा प्रसार केला आहे. तसेच भारतातील विमाक्षेत्रातील अग्रगण्य संस्था व उल्लेखनिय कार्य आहे. म्हणून LIC ला आज विविध पुरस्कार मिळाले आहेत.

२०२१—२२ या वर्षात LIC ला पुढील पुरस्कार मिळाले आहेत.

- १) ACEF पुरस्कार
- २) २९ वा आशीर्वाद राजभाषा पुरस्कार २०२१
- ३) CFBP जमनालाल बजाज पुरस्कार
- ४) दावा सेवा नेता मोठा पुरस्कार
- ५) ग्राहक सेवा उत्कृष्टता पुरस्कार
- ६) डन आणि ब्रॅडस्ट्रीट पुरस्कार
- ७) इकॉनॉमिक्स टाईम्स BFSI पुरस्कार (सर्वोत्कृष्ट ब्रॅन्ड)
- ८) FICCI विमा उद्योग पुरस्कार (सर्वोत्कृष्ट मोहिम)
- ९) FICCI विमा उद्योग पुरस्कार (विशेष ज्युरी पुरस्कार)
- १०) आऊटलुक मनी अवॉर्ड २०२१ (विमा क्षेत्रातील सर्वात विश्वसनीय ब्रॅन्ड)

जीवन विमा GIC

(General Insurance of India)

भारतात जीवन विमाचा प्रसार जेवढ्या वेगाने प्रसार आणि विकसित झाला आहे. त्याप्रमाणे साधारण विमा क्षेत्राला अनन्य साधारण महत्त्व आले आहे. आजच्या स्पर्धात्मक युगामध्ये नुकसान होण्याचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे साधारण विमाचे महत्त्व अधोरेखित होते.

☆ **साधारण विमा:— अर्थ**

“जीवनविमा व्यतिरिक्त इतर जोखिमीच्या विम्याला साधारण विमा म्हणतात.”

☆ **भारतातील साधारण विमा क्षेत्राची उत्क्रांती —**

- ☆ भारतात साधारण विमा व्यवसायाची सुरुवात ब्रिटीश सरकारने १८५० पासून केली.
- ☆ १८५० मध्ये ट्रायटन जनरल इन्शुरन्स कंपनी लि. ही साधारण विमा कंपनी कलकत्ता येथे स्थापन केली.
- ☆ १९०७ मध्ये प्रथमतः भारतीयांनी मुंबईला इंडियन मर्कटाईल इन्शुरन्स कंपनी लि. ही साधारण विमा कंपनी सुरु केली.
- ☆ नोव्हेंबर १९७२ मध्ये साधारण विमा व्यवसाय कायदा संमत केला गेला.

१९७२ च्या कायदा सेक्शन ९ नुसार भारतीय साधारण विमा महामंडळाची (GIC) स्थापना १९५६ च्या कंपनी कायद्यांतर्गत २२ नोव्हेंबर १९७२ रोजी करण्यात आली. व १ जानेवारी १९७३ पासून कार्यान्वित झाली.

- ☆ GIC ला पूर्णपणे भागभांडवल भारत सरकार पूरविते.
- ☆ GIC ने पुढील चार कंपन्यांना भाग भांडवल पुरविले आहे.

- १) नॅशनल इन्शुरन्स कंपनी
- २) न्यू इंडिया अ‍ॅन्शुरन्स कंपनी लि. (मुंबई)
- ३) ओरिएंटल इन्शुरन्स कंपनी लि. दिल्ली.
- ४) युनायटेड इंडिया इन्शुरन्स कंपनी लि. चेन्नई.

- १) भारतीय साधारण विमा महामंडळ
- २) साधारण विमा व्यवसाय कायदा १९७२
- ३) स्थापना — २२ नोव्हेंबर १९७३
मुख्यालय — मुंबई मुख्यालयाचे नाव “सुरक्षा” आहे.
मालकी हक्क — भारतसरकार (अर्थमंत्रालय)
कार्य — साधारण विमा व्यवसायाचे नियंत्रण करणे.
साधारण विमा व्यवसायाचे पर्यवेक्षण व त्यासंबंधी धोरणे तयार करणे व धोरण तयार करण्याची जबाबदारी घेणे.
कंपनी क्षेत्रास वित्तिय पुरवठा करणे.

☆ GIC पुढील क्षेत्रामध्ये विमा व्यवसाय करते.

- ✦ हवाई वाहतूक विमा
- ✦ पीक विमा योजना
- ✦ सामाजिक सुरक्षा विमा योजना (सरकारी)

GIC ला भारत सरकारने प्रत्यक्ष विमा व्यवसाय करण्याचे कार्य देण्यात आले नाही. IRDA Act – 1999 अन्वये विमा क्षेत्र खाजगी क्षेत्रास खुले करण्यात आल्याने ३ नोव्हेंबर २००० पासून GIC च्या चार संलग्न विमा कंपन्या विभक्त करण्यात आल्या तसेच GIC ला भारतीय पुनर्विमेकरी (Indian Reinsurer) म्हणून घोषित करण्यात आले. त्यामुळे GIC कडून प्रत्यक्ष विमा व्यवसाय काढून घेण्यात आला आहे. तसेच २१ मार्च २००२ रोजी १९७२ च्या कायद्यात सुधारणा करून GIC ची मालकी भारतसरकारकडे देण्यात आली.

☆ कामगिरी:—

भारतीय साधारण विमा महामंडळाने मागील काही वर्षात उल्लेखनिय केली आहे. ती पुढीलप्रमाणे—

☆ GIC ने २००० साली ICICI प्रुडेंशियल आणि स्टॅंडर्ड लाईफ या दोन खाजगी जीवन विमा कंपन्या स्थापन करण्यात आल्या.

- ☆ २००१ साली रॉयल सुंदरम अलायन्स ही पहिली खाजगी साधारण विमा कंपनी स्थापन केली.
- ☆ २००२ मध्ये व्यापारी बँकांना विमा सेवा देण्यास संमती देण्यात आली.
- ☆ २००५ मध्ये प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणूक मर्यादा ४९ पर्यंत वाढविण्यात आली. त्यामुळे नवीन १४ जीवनविमा आणि १४ साधारण विमा कंपन्या स्थापन करण्यात आल्या.
- ☆ मार्च २०१६ मध्ये सरकारने विमा क्षेत्रात तसेच पेन्शन क्षेत्रात ४९ टक्क्यांपर्यंत ऑटोमेटिक मार्गाद्वारे परकीय गुंतवणुकीस संमती दिली.
- ☆ २०१७ अखेर भारतात एकूण ५२ विमा कंपन्या काम करित होत्या. त्यापैकी २४ जीवन विमा क्षेत्रात आणि २८ गैर जीवन विमा क्षेत्रात तर एक GIC सारखी पुनर्विमिकरी म्हणून कार्य करित होत्या.
- ☆ GIC ची राष्ट्रीय कृषी विमा योजना भारतीय कृषी विमा कंपनीकडे हस्तांतरित करण्यात आली आहे.
- ☆ **साधारण विमा क्षेत्रातील सुधारणा:—**
विमाक्षेत्रामध्ये अमुलाग्र बदल व सुधारणा करण्यासाठी भारत सरकारने १९९३ मध्ये डॉ. आर. एन. मल्होत्रा यांच्या अध्यक्षतेखाली विमा क्षेत्र सुधारणा विषयक समिती स्थापन केली व या समितीने आपला अहवाल १९९४ रोजी सादर केला.
- ☆ **मल्होत्रा समितीच्या शिफारशी:—**
नवीन विमा कंपनी स्थापना करताना किमान भाग—भांडवल १०० कोटी असावे. परकीय विमा कंपन्यांना भारतात व्यवसाय करण्याची संमती देण्यात यावी. मात्र एकाच कंपनीस जीवन विमा तसेच साधारण विमा व्यवसाय करण्याची संमती देण्यात येऊ नये.
विमा क्षेत्राचे नियमन करण्यासाठी रेग्युलेटरी अयॉरीटीची स्थापना करण्यात यावी. भारतीय साधारण विमा महामंडळाच्या संलग्न चार कंपन्या विभक्त करून त्यांना स्वतंत्र विमा व्यवसाय सुरु करण्याची संमती देण्यात यावी.
GIC ने फक्त पुनर्विमिकरी म्हणून कार्य करावे.
- ☆ **इन्शुरन्स रेग्युलेटरी अँड डेव्हलपमेंट अँक्ट — १९९९ (IRDA Act - 1999)**
मल्होत्रा समितीच्या शिफारशी नुसार IRDA ची स्थापना करण्यात आली. १९९९ च्या कायद्याने IRDA नुसार विमा क्षेत्र खाजगी क्षेत्रास खुले करण्यात आले. IRDA कायदानुसार २६ टक्के पर्यंत परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीस मान्यता देण्यात आली. १९ एप्रिल २००० रोजी विमा क्षेत्राचे नियमन करण्यासाठी IRDA ची निर्मिती करण्यात आली.

- ☆ IRDA चे मुख्यालय हैद्राबाद येथे आहे.
- ☆ युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया —
(Unit Trust of India)
UTI स्थापनेची पार्श्वभूमी —
- ☆ जगात पहिला म्युच्युअल फंड बेल्जियममध्ये १८२२ मध्ये स्थापन करण्यात आला. त्यानंतर १८६८ मध्ये इंग्लंडला स्थापन करण्यात आला.
- ☆ भारतात युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया या सार्वजनिक क्षेत्रातील फंडाची स्थापना १ जुलै १९६४ रोजी करण्यात आली.
- ☆ १९९२ साली भारतसरकारने म्युच्युअल फंड हे क्षेत्र खाजगी क्षेत्रासाठी खुले करण्यात आले.
- ☆ १९८७ साली भारत सरकारने म्युच्युअल फंड हे क्षेत्र खाजगी सार्वजनिक बँकासाठी खुले केले. परिणामी १९८७ मध्ये दुसरा म्युच्युअल फंड भारतात आला.
- ☆ १९९४ मध्ये मॉरगन स्टॅनले हा पहिला परकीय म्युच्युअल फंड भारतात आला.
- ☆ **म्युच्युअल फंड्स संकल्पना:—**

म्युच्युअल फंड ही एक ट्रस्ट म्हणून स्थापन करण्यात आलेली वित्तीय मध्यस्थ संस्था आहे. ती विविध प्रकारच्या गुंतवणुक योजना तयार करून त्यांच्या अंतर्गत गुंतवणुकदार जनतेला युनिट्सची विक्री करते. युनिट्सच्या विक्रीतून प्रत्येक योजनेअंतर्गत जमा झालेली रक्कम रोखे बाजारातील कंपन्यांच्या शेअर्स, डिबेंचर्स, बॉन्ड्स इ. मध्ये गुंतविली जाते. या गुंतवणुकीतून म्युच्युअल फंडला होणारा नफा युनिट धारकांना लाभांशाच्या स्वरूपात वाटून दिला जातो.

युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया (UTI)

शिफारस — टी. टी. कृष्णमाचारी तत्कालिन अर्थमंत्र्याच्या प्रयत्नाने UTI १९६३ मध्ये संमत करण्यात आला. १९६३ च्या कायद्याने UTI ची स्थापना १ जुलै १९६४ मध्ये झाली.

मुख्यालय — मुंबई (भारत)

☆ **UTI ची कार्य:—**

- १) मध्यम व कमी उत्पन्न गटातील लोकांना बचतीसाठी प्रोत्साहित करून त्यांनी केलेल्या बचती गोळा करणे.
- २) औद्योगिकीकरणाचे फायदे सर्वापर्यंत पोहचविणे.
- ३) देशातील विविध भागामध्ये व जास्तीत जास्त गुंतवणुकदारांना युनिट्सची विक्री करणे.
- ४) युनिट्सच्या विक्रीतून जमा झालेली रक्कम उद्योगांच्या व कंपन्यांच्या रोख्यामध्ये गुंतविणे.
- ५) युनिट धारकांचे हित जपणे.
- ६) युनिट धारकांना लाभांश वाटणे.
- ७) युनिट धारकांना जास्तीत जास्त नफा मिळवून देणे.

☆ **UTI ची प्रगती:—**

स्थापनेपासून UTI ने मोठ्या प्रमाणात युनिट्सची विक्री केली.

UTI भारतीय समभाग बाजारातील सर्वात मोठा गुंतवणुकदार बनला.

UTI ने युनिट धारकांना मोठ्याप्रमाणात लाभांश प्राप्त करून दिला.

युनिट धारकांच्या हिताकडे नेहमी लक्ष दिले गेले.

☆ **UTI च्या अपयशाची कारणे:—**

युनिट धारकांच्या सुरक्षतेकडे केलेले दुर्लक्ष.

राजकीय दबावापोटी चुकीच्या ठिकाणी केलेली गुंतवणुक.

रोखे व्यवहारात मोठ्याप्रमाणात होणारा भ्रष्टाचार.

नवीन स्पर्धेला आव्हान देण्यात अपयश.

नवीन खाजगी म्युच्युअल फंडाशी स्पर्धा न करता येणे.

युनिट धारकांचे हित न जपणे.

इत्यादी कारणामुळे UTI ला अपयश आले. त्यामुळे UTI चे विभाजन करण्याचा निर्णय भारत सरकारने घेतला.

☆ **UTI चे विभाजन:—**

☆ ३१ ऑगस्ट २००२ रोजी UTI चे विभाजन करण्यात आले.

☆ २००२ मध्ये UTI उद्योगांचे हस्तांतरण रद्दबाबतचा कायदा संमत करण्यात आला.

☆ २८ ऑक्टोबर २००२ रोजी UTI कायदा १९६३ ला रद्द करण्यात आला व UTI चा विकास वित्तीय संस्था म्हणून असलेला दर्जा काढून घेण्यात आला.

☆ UTI चे UTI-I आणि UTI-II अशा दोन म्युच्युअल फंड कंपन्यांमध्ये विभाजन करण्यात आले.

☆ UTI-I चे व्यवस्थापन सरकारने नियुक्त केलेल्या प्रशासकाद्वारे करण्याची व्यवस्था करण्यात आली तसेच UTI-II खाजगी कंपनीप्रमाणे चालविली जाईल व तिला केंद्रसरकारची कोणतीही मदत मिळणार नाही. तसेच तिच्या संपूर्णयोजना SBI च्या नियंत्रणाखाली असतील व मालकी हक्क LIC, SBI, PNB व BOB कडे सुपूर्द करण्याचा निर्णय २००३ मध्ये घेण्यात आला. व २००५ मध्ये ही मालकी हस्तांतरित करण्यात आली आहे.

बँकांमधील जोखीम व्यवस्थापन: मालमत्ता दायित्व व्यवस्थापन (ALM)

Risk Management in Banks: Asset Liability Management (ALM)

मालमत्ता आणि दायित्वाच्या रूपांतरनाच्या दृष्टीने सामान्यपणे, बँकांना पत आणि बाजार जोखमीचा सामना करावा लागतो. गेल्या काही वर्षांमध्ये भारतीय वित्तीय बाजारातील उदारीकरण, देशांतर्गत बाजार आणि बाह्य बाजारपेठेतील वाढते एकीकरण यामुळे बँकांच्या कामकाजाशी संबंधित असणारे जोखीम जटिल आणि मोठ्या झाल्या आहेत. बँकांचे जोखीम कमी करण्यासाठी धोरणात्मक व्यवस्थापन करणे आवश्यक असते.

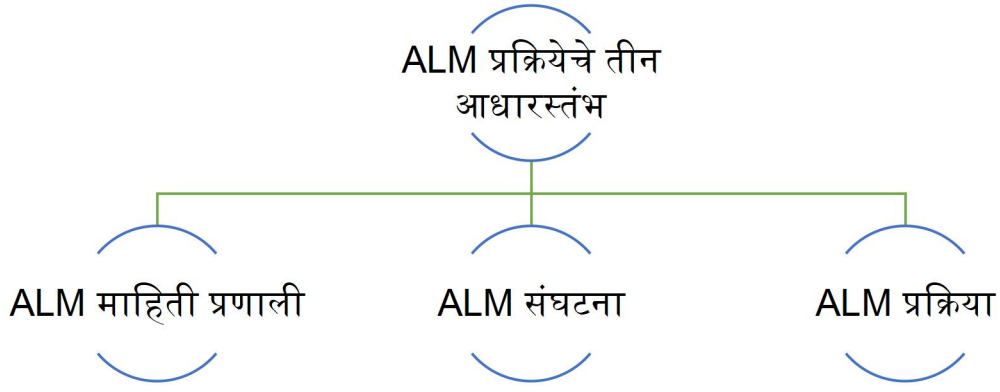
बँका आता बऱ्यापैकी नियंत्रणमुक्त वातावरणात कार्यरत आहेत. बँकांनी स्वतःहून देशांतर्गत आणि परदेशी चलनांवरील ठेवी आणि कर्जावरील व्याजदर गतीशील आधारावर ठरवणे आवश्यक आहे. सरकारी आणि इतर रोख्यांमधील बँकांच्या गुंतवणुकीवरील व्याजदर देखील आता बाजाराशी संबंधित आहेत. मालमत्ता आणि दायित्वे या दोन्हीचा समावेश असलेल्या व्यवसायासाठी तीव्रस्पर्धा, देशांतर्गत व्याजदर तसेच परकीय चलन दरांमधील वाढती अस्थिरता यामुळे बँकांनी दीर्घकालीन व्यवहारामध्ये स्प्रेड (Spread), लाभप्रदता (Profitability) आणि अस्थिरता / चंचलता (Volatility) यांच्यात योग्य समतोल राखण्यासाठी बँकांच्या व्यवस्थापनावर दबाव येतो. त्यामुळे बेसावध तरलता व्यवस्थापनामुळे (Imprudent Liquidity Management) बँकांची उत्पन्न आणि प्रतिष्ठा दोन्हीही मोठ्याप्रमाणात धोक्यात येऊ शकते.

बँकांना व्यवसाय करत असताना अनेक मोठ्या जोखमींचा सामना करावा लागतो. त्यामध्ये पत जोखीम (Credit Risk), व्याजदर जोखीम (Interest Rate Risk), परकीय चलन जोखीम (Foreign Exchange Risk), भाग / वस्तूंच्या किमतीची जोखीम (equity / commodity price risk), तरलता जोखीम (liquidity risk) आणि व्यवहार जोखीम (operational risk) इत्यादींचा समावेश होतो. त्यामुळे बँकांनी व्याजदर, चलन आणि तरलता जोखमीशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करणाऱ्या प्रभावी जोखीम व्यवस्थापन प्रणाली सुरू करणे महत्त्वाचे असते.

बँकांनी त्यांच्या जोखीम व्यवस्थापनात सुधारणा करून आणि अधिक व्यापक मालमत्ता-दायित्व व्यवस्थापन (ALM) पद्धतींचा अवलंब करून या जोखमींना संरचित पद्धतीने हाताळणे आवश्यक असते.

ALM हे जोखीम व्यवस्थापनाशी देखील संबंधित आहे आणि तरलता, व्याजदर, परकीय चलन आणि बँकेच्या समभाग आणि वस्तू किमतीच्या जोखमींचे मोजमाप, देखरेख आणि व्यवस्थापित करण्यासाठी एक व्यापक आणि गतिशील अशी रचना (Framework) प्रदान करते. यामध्ये विविध प्रकारच्या जोखमींचे मूल्यांकन करणे आणि जोखीम व्यवस्थापित करण्यासाठी मालमत्ता-दायित्व रोखासंग्रहामध्ये (Portfolio) गतिमान पद्धतीने बदल करणे याचा समावेश होतो.

ALM प्रक्रियेचे तीन आधारस्तंभ (Pillars) आहेत.

A) ALM माहिती प्रणाली (ALM Information Systems)

—) माहिती व्यवस्थापन पद्धती

二) माहितीची उपलब्धता, अचूकता, पर्याप्तता आणि उपयुक्तता

व्यवस्थापन मंडळाने मालमत्ता दायित्व व्यवस्थापनाचे (ALM) समर्थन केले पाहिजे तसेच जोखीम धोरणे आणि ग्राह्य मर्यादा पातळी (tolerance limits) स्पष्टपणे निर्दिष्ट करणे आवश्यक असते. ALM ची रचना आवश्यक असणाऱ्या माहिती पद्धतीसह सुयोग्य पद्धतीवर तयार करून अतिरिक्त (Backup) म्हणून ठेवणे आवश्यक असते. अशा प्रकारे, माहिती ही ALM प्रक्रियेची गुरुकिल्ली असते. तथापि, सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील बँकांचे तसेच परदेशी बँकांचे व्यवसाय चित्रण (Profile) विविध असल्याने सर्व बँकांसाठी एकसमान ALM प्रणालीचा अवलंब करणे शक्य होत नाही. त्यामुळे जोखीम मोजण्यासाठीच्या विविध पद्धती जगभर प्रचलित आहेत.

तथापि, संपूर्ण ALM व्यवस्थेचा मुख्य घटक म्हणजे पुरेशी आणि अचूक माहितीची उपलब्धता हि आहे. परंतु ती अनेक भारतीय बँकांमधील विद्यमान प्रणालीमध्ये ALM साठी आवश्यक असलेल्या पद्धतीने माहिती निर्माण होत नाही अथवा केली जात नाही. वेळेवर अचूक तथ्य संकलन करणे हे बँकांसमोरचे सर्वात मोठे आव्हान आहे, विशेषतः ज्यांच्याकडे शाखांचे विस्तृत नेटवर्क आहे परंतु संपूर्ण संगणकीकरणाचा अभाव आहे. तथापि, जोखीम मोजण्यासाठी आणि नियंत्रणासाठी आधारभूत माहिती प्रणाली (base information system) सुरू करण्याकडे तातडीने लक्ष देणे आवश्यक असते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर, नियामकांनी (regulators) बाजार जोखमींसाठी भांडवल पर्याप्तता (capital adequacy) विहित केली आहे आणि यासाठीची एक पूर्व-आवश्यकता म्हणून बँकांकडे एक कार्यक्षम माहिती प्रणाली (efficient information system) असणे आवश्यक असते.

शाखांचे मोठे जाळे आणि ALM साठी आवश्यक माहिती गोळा करण्यासाठी (पुरेशी) पाया अथवा आधार प्रणालीचा (support system) अभाव असल्यामुळे बँकांना आवश्यक माहिती मिळविण्यास वेळ लागतो. त्यामुळे ALM ची समस्या ABC पद्धतीचा अवलंब करून सोडविणे आवश्यक आहे. म्हणजेच यामध्ये नमुना शाखांमध्ये मालमत्ता आणि दायित्व उत्पादनांच्या वर्तनाचे विश्लेषण (behaviour of asset and liability products) केले जाते आणि नंतर इतर शाखांमध्ये मालमत्ता आणि दायित्वे कशा प्रकारे वर्तन करतील याबद्दल तर्कसंगत गृहीतके तयार करता येतात. परकीय चलन, गुंतवणूक रोखासंग्रह आणि पैसा बाजार व्यवहारांच्या (money market operations) संदर्भात कार्यांचे केंद्रीकृत स्वरूप लक्षात घेता, विश्वसनीय माहिती गोळा करणे खूप सोपे जाते. नंतर तथ्य संकलन आणि

गृहीतके कालांतराने परिष्कृत (refined) केली जाऊ शकतात. त्याचबरोबर संगणकीकरणाच्या प्रसारामुळे बँकांना तथ्य संकलन करण्यातही मदत होऊ शकते.

B) ALM ची संघटना (ALM Organization)

-) रचना आणि जबाबदाऱ्या
-) वरिष्ठ व्यवस्थापकांचा सहभाग

जोखीम व्यवस्थापन प्रक्रियेच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी, जोखीम व्यवस्थापनासह मूलभूत व्यवहार आणि धोरणात्मक निर्णय घेणे यासाठी बँकेतील वरिष्ठ व्यवस्थापकाकडून वचनबद्धतेची आवश्यकता असते. त्यांनी बँकेचे जोखीम व्यवस्थापन धोरण ठरवावे आणि तरलता, व्याजदर, परकीय चलन आणि इक्विटी किंमत जोखीम यासाठी मर्यादा निश्चित केल्या पाहिजेत.

सी.ई.ओ.सह बँकेच्या वरिष्ठ व्यवस्थापकांचा समावेश असलेली मालमत्ता - दायित्व समिती (ALCO) ही बोर्डाचे निश्चित केलेल्या निर्बंधांचे पालन करण्यासंदर्भात सुनिश्चित करण्यासाठी तसेच बँकेचे व्यवसाय धोरण (मालमत्ता आणि दायित्वांच्या बाजूने) ठरवण्यासाठी जबाबदार असावी.

ALM आधार गट (support group) यामध्ये कार्यरत कर्मचारी (operating) असतात ते मालमत्ता-दायित्व समितीला जोखीम चित्रणाचे (risk profile) विश्लेषण, निरीक्षण आणि अहवाल देण्यासाठी जबाबदार असतात.

मालमत्ता - दायित्व समिती (ALCO) हे एक निर्णय घेणारे युनिट आहे जे व्याज दर आणि तरलता जोखमीच्या धोरणात्मक व्यवस्थापनासह जोखीम - परतावा दृष्टीकोनातून ताळेबंद नियोजनासाठी जबाबदार असते. प्रत्येक बँकेला त्यांच्या मालमत्ता - दायित्व समितीची भूमिका, तिची जबाबदारी तसेच त्यांनी घेतलेले निर्णय यावर निर्णय घ्यावा लागतो. बँकेच्या व्यवसाय आणि जोखीम व्यवस्थापन धोरणाची खात्री बँकेने केली पाहिजे. मालमत्ता - दायित्व समितीला बँकेचा प्रचलित व्याजदर दृष्टिकोन देखील स्पष्ट करतो आणि भविष्यातील व्यवसाय धोरणासाठी या दृष्टिकोनावर आधारित निर्णयही घेतो. व्यक्तिगत (individual) बँकांना त्यांच्या मालमत्ता - दायित्व समितीच्या किती बैठका घ्याव्यात याचाही निर्णयही घ्यावा लागतो.

मालमत्ता - दायित्व समिती (ALCO) ची रचना (Structure of ALCO)

मालमत्ता - दायित्व समितीचा आकार (सदस्यांची संख्या) हा प्रत्येक संस्थेचा आकार, व्यवसायाचे मिश्रण आणि संघटनात्मक गुंतागुंत (organisational complexity) यावर अवलंबून असते. वरिष्ठ व्यवस्थापकांची बांधिलकी आणि बाजार गतीमानतेला वेळेवर प्रतिसाद देण्यासाठी, सीईओ/सीएमडी किंवा ईडी हे या समितीचे प्रमुख असतात. गुंतवणूक, पत, संसाधने व्यवस्थापन किंवा नियोजन, निधी व्यवस्थापन / ट्रेझरी (फॉरेक्स आणि देशांतर्गत), आंतरराष्ट्रीय बँकिंग आणि आर्थिक संशोधन हे प्रमुख समितीचे सदस्य असतात. याव्यतिरिक्त, तंत्रज्ञान विभागाचे प्रमुख हे एम.आय.एस. (MIS) आणि संबंधित संगणकीकरण तयार करण्यासाठी निमंत्रित असतात. काही बँकांमध्ये उप-समिती आणि आधार गट देखील असू शकतात.

संचालक समिती (Director's Committee)

व्यवस्थापन मंडळाच्या समितीने किंवा मंडळाने स्थापन केलेल्या इतर कोणत्याही विशिष्ट समितीने ALM प्रणालीच्या अंमलबजावणीवर नियंत्रण ठेवले जाते आणि वेळोवेळी तिच्या कार्याचा आढावाही घेतला जातो.

C) ALM ची प्रक्रिया (ALM Process)

ALM कार्याची व्याप्ती खालीलप्रमाणे आहे.

-) तरलता जोखीम व्यवस्थापन (Liquidity risk management)
-) बाजार जोखीमीचे व्यवस्थापन (Management of market risks)
-) जोखीम व्यवस्थापनाचे व्यवहार (Trading risk management)
-) निधी आणि भांडवल नियोजन (Funding and capital planning)
-) नफ्याचे नियोजन आणि वाढीचा अंदाज (Profit planning and growth projection)

ALM ची प्रक्रिया

व्यवहार जोखीम व्यवस्थापनासाठी बेसल-II दृष्टीकोन

Basel-II Approach for Operational Risk Management

स्वित्झर्लंडमध्ये बेसल (Basel) या शहरात BIS (Bank for International Settlement) हि बँक स्थित आहे. १७ मे १९३० ला या बँकेची स्थापन झाली असून हि बँक जगातील प्रमुख मध्यवर्ती बँकांची एक आंतरराष्ट्रीय संघटनाच आहे. बँकेचे प्रमुख उद्दिष्ट हे, आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक आणि वित्तीय सहकार्य वृद्धिगत करणे आणि मध्यवर्ती बँकांसाठी मध्यवर्ती भूमिका बजावणे असे आहे. जगातील बँकांसाठी सुरचित वित्तीय सुरक्षा जाळे (financial safety net) निर्माण करणे हे या बँकेचे मुख्य ध्येय आहे. त्यासाठी धोरणात्मक नियमन, नियंत्रण, प्रभावी कायदे या तत्वांचा अवलंब BIS करते. BIS ची BCBS (Basel Committee on Banking Supervision) हि समिती या तत्वांची अंमलबजावणी करण्यासाठी कटिबद्ध असते. G-20 देशांचे सदस्य हे या समितीचे नेतृत्व करतात.

१९८८ मध्ये या समितीने बँकांना किमान भांडवल पर्याप्तता प्राप्त करण्याविषयक मार्गदर्शक निकष प्रकाशित केले होते. या निकषांना बेसल- I निकष असे म्हणतात. या पद्धतीने २००४ मध्ये बेसल- II आणि २०१० मध्ये बेसल- III निकष घोषित करण्यात आले. बेसल निकष प्राप्त करणारी बँक जोखीमीचे नियमन करून आर्थिक संकटांचा सामना करू शकते आणि त्यामुळे विविध देशांमध्ये शाखाही उघडून व्यवसाय वाढवू शकते.

बेसल I

-) १९८८ मध्ये बेसल I निकष घोषित करताना BCBS समितीत G – 20 देशांचे सदस्य होते. बेसल I निकषाने पतजोखीम (Credit Risk) वर सर्वाधिक भर दिला गेला. जोखीमभारीत संपत्ती मोजणीसाठी 0%, 10%, 20%, 50% आणि 100% असे जोखीमीचे वर्गीकरण सुचविले गेले.
-) आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अस्तित्व टिकवायचे असल्यास बँकासाठी 8% CRAR गाठण्याचे लक्ष्य ठरविण्यात आले. यापैकी Tier-I CRAR किमान 4% गाठण्याचे लक्ष्य ठरविण्यात आले. हि लक्ष्ये बँकांनी 1992 पर्यंत गाठावयाची होती.
-) जागतिक स्तरावर बँकिंग यंत्रणेसाठी समान मानक तयार करणे हे बेसल-I चे प्राथमिक उद्दिष्ट होते. परंतु या निकषात काही त्रुटी होत्या. जसे लेखांकन पद्धती (Accounting Practice) विविध देशांमध्ये वेगवेगळ्या होत्या. तसेच या निकषामध्ये पतजोखीमच विचारात घेतली जात होती. बाजार जोखीम, तरलता जोखीम, व्यवहार जोखीम असे इतर जोखीमा दुर्लक्षिलेल्या होत्या.

बेसल II

जून २००४ मध्ये बेसल II निकष घोषित झाले. बेसल I ची रचना ही बँकांसाठी किमान भांडवल आवश्यकता पुरते मर्यादित होते, तर बेसल II हे इतर अतिरिक्त क्षेत्रे, जसे की, पर्यवेक्षण आढावा प्रक्रिया (Supervisory Review Process) आणि बँकांसाठी वाढीव प्रकटीकरण (Increased Disclosure) आवश्यकता याही बाबींचा समावेश आहे. बेसल II चे तीन आधारस्तंभ (Pillars) मांडण्यात आले. ते खालीलप्रमाणे;

-) किमान भांडवल पर्याप्तता (Minimum Capital Requirements): भांडवल पर्याप्ततेची व्याख्या अधिक सुस्पष्ट करण्यात आली. बँकांना Tier-I करार चे 4 % लक्ष्य ठरविण्यात आले. Tier-I भांडवलापैकी सामायिक भांडवली समभागाच्या स्वरूपात असलेल्या भांडवलाची पर्याप्तता 2% असली पाहिजे, असे लक्ष्य ठेवण्यात आले. केवळ पतजोखीम न मोजता बाजार जोखीम (Market Risk) व व्यवहार जोखीम (Operational Risk) देखील विचारात घेतली जाऊ लागली.
-) पर्यवेक्षण आढावा (Supervisory Review): बँकांची भांडवल पर्याप्तता आणि अंतर्गत मुल्यांकन विश्वसनीय होण्यासाठी बाह्यपरीक्षणाला महत्व देण्यात आले. पर्यवेक्षणाद्वारे जोखीमेचे व्यवस्थापन व भांडवलाचे नियोजन करणे आवश्यक बनले.
-) बाजार शिस्त (Market Discipline): वित्तीय बाजारातील शिस्तीला बळकट करण्यासाठी व बँकिंग व्यवसाय पारदर्शक होण्यासाठी बँकिंगविषयक आकडेवारी घोषित करणे आवश्यक बनले.

बेसल II चे भांडवल पर्याप्तता निकष हे मेनू (menu) दृष्टिकोनावर आधारित आहेत, जे बँकांचे स्वरूप आणि ते कार्यरत असलेल्या बाजारपेठेचे स्वरूप यांच्या दृष्टिकोनातील फरकांना मुभा देतात. अद्ययावत दृष्टिकोनासाठी किमान आवश्यकतांमध्ये तांत्रिकदृष्टीकोनाला अधिक मागणी आहे आणि त्यासाठी विस्तृत डेटाबेस आणि अधिक अत्याधुनिक

जोखीम व्यवस्थापन तंत्रांची आवश्यकता आहे. बेसल ॥ निकषाने भांडवल पर्याप्ततेपासून भांडवल कार्यक्षमतेकडे वाटचाल सुरू केले आहे. याचाच अर्थ बँकांनी भांडवलाचा अधिक गतिशील वापराचा मार्ग स्वीकारला आहे, ज्यामध्ये भांडवलाचा त्याच्या सर्वात कार्यक्षम वापरासाठी त्वरीत वापर करता येईल. बेसल- १ च्या विरुद्ध, बेसेल ॥ खूप गुंतागुंतीचा आहे कारण तो अनेक पर्याय उपलब्ध करून देतो, ज्यापैकी काही संख्यात्मक तंत्रांचा वापरही त्यामध्ये आहे.

पत जोखीम, बाजार जोखीम आणि व्यवहार जोखीम यासाठी भांडवलाची आवश्यकता निश्चित करण्यासाठी बँका आणि बँकिंग प्रणालींना पर्याय प्रदान करण्यासाठी सुधारित धोरण विकसित केले आहे. हे बँकांना त्यांच्या व्यवहार आणि वित्तीय बाजारांसाठी सर्वात योग्य दृष्टिकोन निवडण्यास सक्षम बनवते. सुधारित धोरण बँकांमध्ये मजबूत जोखीम व्यवस्थापन पद्धतींचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहन देईल अशी अपेक्षा यामध्ये आहे. बेसल ॥ अंतर्गत, बँकांच्या भांडवली गरजा बँकांच्या ताळेबंदातील अंतर्निहित जोखिमांशी अधिक जवळून संरेखित (aligned) केल्या जातील. सुधारित धोरणाचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे व्यवहार जोखमीवर अधिक भर देणे हे आहे.

अपर्याप्तता किंवा अयशस्वी अंतर्गत प्रक्रिया, व्यक्ती आणि प्रणाली किंवा बाह्य घटनांमुळे होणाऱ्या नुकसानीच्या जोखमीला व्यवहार जोखीम असे परिभाषित केले जाते. या व्याख्येमध्ये कायदेशीर जोखीम समाविष्ट आहे, परंतु धोरणात्मक आणि लौकिक (reputational) जोखीम वगळली आहे. व्यवहार जोखीम ही इतर बँकिंग जोखमीपेक्षा वेगळी असते कारण ती सामान्यतः निगमित क्रियाकल्पांच्या सामान्य कार्यामध्ये अंतर्भूत असते आणि जोखीम व्यवस्थापन प्रक्रियेवर परिणाम करण्याची क्षमता त्यामध्ये असते. बेसल समितीने खालील सात प्रकारच्या व्यवहार जोखमीच्या घटना (events) ओळखल्या आहेत, ज्यात मोठ्या प्रमाणात नुकसान होण्याची शक्यता आहे.

-) अंतर्गत फसवणूक (Internal Fraud)
-) बाह्य फसवणूक (External Fraud)
-) रोजगार पद्धती आणि कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता (Employment Practices and Workplace Safety)
-) ग्राहक, उत्पादने आणि व्यवसाय पद्धती (Clients, Products and Business Practices)
-) भौतिक मालमत्तेचे नुकसान (Damage to Physical Assets)
-) व्यवसाय व्यत्यय आणि व्यवस्थेचे अपयश (Business Disruption and System Failure)
-) अंमलबजावणी, वितरण आणि प्रक्रिया व्यवस्थापन (Execution, Delivery and Process Management)

विशिष्ट व्यवहार जोखमींचे व्यवस्थापन करणे हे नवीन नाही. परंतु फसवणूक रोखण्यासाठी प्रयत्न करणे, अंतर्गत नियंत्रणांची अखंडता कायम ठेवणे, व्यवहार प्रक्रियेतील त्रुटी कमी करणे इत्यादी नेहमीच बँकांसाठी महत्वाचे राहिले आहे. रोखासंग्रहांचा आकार आणि गुंतागुंत (portfolio size and complexity), त्यांची संसाधने आणि माहिती उपलब्धता यांच्याशी निगडित व्यवहार जोखीम व्यवस्थापित करण्यासाठी बँका हळूहळू जोखीम मूल्यमापन तंत्र विकसित करण्याच्या तयारीत आहेत.

सुधारित BASEL II रचनेचे व्यवहार जोखिमसाठी भांडवली शुल्काचा अंदाज घेण्यासाठी खालील तीन दृष्टिकोन मांडण्यात आले आहेत.

—) बेसिक इंडिकेटर ॲप्रोच (BIA-The Basic Indicator Approach):

हा दृष्टिकोन व्यवहार जोखमीसाठी एका इंडिकेटरची निश्चित टक्केवारी ("अल्फा फॅक्टर") म्हणून शुल्क निश्चित केली जाते, जी बँकेच्या जोखीम एक्सपोजरसाठी प्रतीपत्री (Proxy) म्हणून काम करते.

—) मानकीकृत दृष्टिकोन (TSA- The Standardized Approach/ASA- Alternative Standardized Approach):

या दृष्टिकोनासाठी संस्थेने आपले व्यवहार आठ मानक व्यवसाय लाइनमध्ये विभक्त करणे आवश्यक आहे आणि प्रत्येक व्यवसाय लाइनसाठी भांडवली शुल्काची गणना त्या व्यवसाय लाइनच्या एकूण उत्पन्नास नियुक्त केलेल्या घटकाद्वारे (बीटा दर्शविलेल्या) द्वारे गुणाकार करून केली जाते.

1) प्रगत मापन दृष्टिकोन (AMA- Advanced Measurement Approach):

या दृष्टिकोनांतर्गत, नियामक भांडवलाची आवश्यकता बँकांच्या अंतर्गत व्यवहार जोखीम मापन प्रणालीद्वारे निर्माण केलेल्या जोखीम मापाच्या बरोबरीची असते. भारतात, बँकांना व्यवहार जोखमीसाठी भांडवली शुल्काचा अंदाज घेण्यासाठी BIA स्वीकारण्याचा सल्ला देण्यात आला आहे आणि व्यवहार जोखमीसाठी भांडवली शुल्क मोजण्यासाठी गेल्या तीन वर्षांच्या सरासरी एकूण उत्पन्नाच्या 15% रकम घेतली जाते.

जोखीम बचाव साधने: अनुजात- फॉरवर्ड्स, फ्युचर्स, विकल्प आणि स्वॅप्स

Risk Hedging Instruments: Derivatives, Forwards, Futures, Options and Swaps

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी खुली अर्थव्यवस्था आणि उदारीकरणाचे आर्थिक धोरणांचा अवलंब केल्याने, अर्थव्यवस्था मुक्त बाजार अर्थव्यवस्थेकडे अधिक वाटचाल केली आहे. वित्तीय संरचनेच्या जटिल स्वरूपामुळे बहु-चलन व्यवहारांच्या वापराचा समावेश होतो. यामुळे विशेषतः निगमित (corporate) ग्राहकांना विनिमय दर जोखीम, व्याजदर जोखीम, वित्तीय जोखीम आणि राजकीय जोखीम यासारख्या विविध जोखीमांना सामोरे जावे लागते. वित्तीय बाजारांचे एकात्मिकरण आणि भांडवलाची मुक्त चलनशीलता यामुळे जोखीममध्ये वाढ होते.

वित्तीय बाजारांचे एकत्रीकरण आणि भांडवलाची मुक्त गतिशीलता यामुळे जोखीमही वाढली. उदाहरणार्थ, जेव्हा देश तरता विनिमय दर स्वीकारतात, तेव्हा त्यांना विनिमय दरातील चढउतारांमुळे जोखीम पत्करावी लागते. व्याजदरांच्या नियंत्रणमुक्तीमुळे व्याजदर जोखीम निर्माण होतात. याशिवाय, प्रत्येक मालमत्ता- मग ती वस्तू असो किंवा धातू असो, समभाग असो किंवा चलन असो- तिच्या मूल्यात घसारा होत असते. हा घसारा काही अंतर्भूत घटक आणि बाह्य कारणांमुळे असू शकतो जसे की बाजाराची स्थिती, सरकारचे धोरण, देशामध्ये प्रचलित असलेली आर्थिक आणि राजकीय परिस्थिती इत्यादी.

अर्थव्यवस्थेच्या सध्याच्या स्थितीत, निगमित ग्राहकाने त्यांच्या व्यवहार नफ्याचे संरक्षण करण्यासाठी काही अनियंत्रित वित्तीय जोखीम सहन करण्यास आणि त्यांचे व्यवस्थापन करण्यास सक्षम असलेल्यांकडे स्थलांतरित करणे

अनिवार्य झाले आहे. अशाप्रकारे, सध्याच्या वित्तीय बाजारपेठांमध्ये उच्च अस्थिरता असल्याने अस्तित्व टिकविण्यासाठी जोखीम व्यवस्थापन करणे आवश्यक बनले आहे.

या संदर्भात, जोखीम कमी करणारी यंत्रसामग्री म्हणून अनुजातना एक महत्वाचे स्थान आहे. वर उल्लेख केलेल्या अनेक जोखीम कमी करण्यासाठी अनुजात उपयुक्त आहेत. किंबहुना, वित्तीय सेवा कंपन्या अशा जोखमींना तोंड देण्यासाठी अतिशय गतिमान भूमिका बजावू शकतात. फॉरवर्ड्स, फ्युचर्स, ऑप्शन्स, स्वॅप्स इत्यादी अनुजात वापरून ते वरील जोखीमपासून बचाव करण्याची खात्रीही देऊ शकतात.

अनुजात, अशा प्रकारे, ग्राहकांना त्यांचे वित्तीय जोखीम वित्तीय सेवा कंपन्यांकडे हस्तांतरित करण्यास सक्षम करतात. हे खरोखरच ग्राहकांचे अनपेक्षित जोखमीपासून संरक्षण करते आणि त्यांना त्यांचे योग्य व्यवहार नफा (operating profit) मिळविण्यात किंवा प्रकल्प अंदाजपत्रकीय खर्चाच्या मर्यादित व्यवस्थित ठेवण्यास मदत करते. आज वित्तीय बाजारपेठेत विविध जोखमींना तोंड द्यावे लागत आहे, त्यामुळे अनुजात हे अत्यंत आवश्यक आहेत.

अनुजात अर्थ (Meaning of Derivatives)

व्यापक अर्थाने, सामान्यतः बऱ्याच अशा वापरल्या जाणाऱ्या साधनांना अनुजात म्हटले जाऊ शकते कारण ते त्यांचे मूल्य अंतर्निहित (underlying) मालमत्तेतून निर्माण झालेले असते. उदाहरणार्थ, समभाग हे स्वतःच एक अनुजात आहे, कारण, त्याचे मूल्य अंतर्निहित मालमत्तेकडून प्राप्त झालेले असते. त्याचप्रमाणे, एखादी व्यक्ती त्याच्या घरासाठीची सर्व जोखीम भरून काढण्यासाठी विमा घेते. हा विमा देखील घरावर एक अनुजात चे साधन आहे. तसेच, जर एखाद्याने बांधकाम कंत्राटदारासोबत करार केला असेल आणि त्यामध्ये अशी अट घातली आहे की, जर सामग्रीची किंमत १५ टक्क्यांनी वाढली तर, कराराची किंमत देखील १० टक्क्यांनी वाढविली जाईल. हा देखील एक प्रकारचा अनुजात करार आहे. अशा प्रकारे अनुजातमध्ये बरेच सामान्य व्यवहार समाविष्ट असतात.

मुख्यतः अनुजात त्या सर्व प्रमुख वित्तीय साधनांवर आधारित असतात ज्यात इक्विटी, डेट इन्स्ट्रुमेंट्स, फॉरेक्स इन्स्ट्रुमेंट्स आणि कमोडिटी-आधारित करार यासारख्यामध्ये व्यवहार केले जातात. अशाप्रकारे, जेव्हा आपण अनुजातबद्दल बोलतो, तेव्हा त्याचा अर्थ फक्त वित्तीय अनुजात असा होतो, म्हणजे, फॉरवर्ड्स, फ्युचर्स, ऑप्शन्स, स्वॅप इ. या साधनांची विशिष्ट वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

-) ते अशा प्रकारे विकसित केले जाऊ शकतात की, जेणेकरून वापरकर्त्यांच्या विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी वरीलपैकी कोणतेही एक साधन वापरून किंवा दोन किंवा अधिक अशा साधनांचे संमिश्रण वापरू शकतात.
-) अंतर्निहित मालमत्तेच्या भावी किमतीच्या बदलांशी संबंधित अनुमानांच्या आधारावर त्यांची रचना आणि व्यापार केला जाऊ शकतो.
-) ते सर्व ऑफ बॅलन्स शीट (off-balance sheet) साधने आहेत आणि
-) ते मालमत्तेच्या मूल्यांमधील चढ-उतारांचे जोखीम कमी करण्यासाठीचे साधन म्हणून वापरले जातात.

व्याख्या (Definitions of Derivatives)

अलिकडच्या काळात या क्षेत्रात अनेक घडामोडी झाल्या असल्याने अनुजात या शब्दाची व्यापक व्याख्या करणे फार कठीण आहे. शिवाय, परिस्थितीनुसार, वापरकर्त्यांच्या विशिष्ट गरजा पूर्ण करण्यासाठी यापैकी दोन किंवा अधिक वित्तीय अनुजात एकत्र करून अनेक नाविन्यपूर्ण साधने तयार केली गेली आहेत. असे असूनही, 'अनुजात' या शब्दाची व्याख्या करण्याचे काही प्रयत्न केले गेले आहेत. त्यापैकी काही व्याख्या खालीलप्रमाणे आहेत.

“अनुजातमध्ये कल्पित मुद्दलावर अंतर्निहित मालमत्तेद्वारे निर्माण केलेल्या उत्पन्नाची देय / प्राप्ती समाविष्ट असते.”

“अनुजात हे एक विशेष प्रकारचे ऑफ बॅलन्स शीट चे साधन आहे ज्यामध्ये कोणतेही मुद्दल कधीही भरले जात नाही.”

“अनुजात ही अशी साधने आहेत जी ऑन बॅलन्स शीट किंवा रोख साधनांवरून मिळणाऱ्या व्याजदरांच्या किंमती वापरून देयची गणना करतात, परंतु प्रत्यक्षात त्या रोख साधनांचा निधी देय देण्यासाठी वापरत नाहीत.”

या सर्व व्याख्या या वस्तुस्थिती दर्शवतात की व्यवहार कल्पित मुद्दलावर (notional principal) केले जातात, केवळ अंतर्निहित मालमत्तेद्वारे निर्माण केलेले उत्पन्न हस्तांतरित केले जाते.

वित्तीय अनुजातचे प्रकार (Kinds of Financial Derivatives)

वरील भागामध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे, महत्त्वाचे वित्तीय अनुजात (वित्तीय डेरिव्हेटिव्ह) खालीलप्रमाणे आहेत:

-) फॉरवर्ड्स (Forwards)
-) फ्युचर्स (Futures)
-) ऑप्शन (Options), आणि
-) स्वॅप (Swaps)

—) फॉरवर्ड्स

फॉरवर्ड्स हे सर्व अनुजातपैकी सर्वात जुने असे एक प्रकार आहे. फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्ट म्हणजे त्या करारामध्ये निर्दिष्ट केलेल्या पूर्वनिर्धारित किमतीवर भविष्यात ठराविक तारखेला रोख रकमेसाठी निर्दिष्ट मालमत्तेची रक्कम देवाणघेवाण करण्यासाठी दोन पक्षांमधील करार होय. वचन दिलेली मालमत्ता (Promised Asset) हि चलन, वस्तु, साधन इत्यादी असू शकते.

उदाहरणार्थ,

1 जून रोजी X हा, 1 डिसेंबर रोजी 50 गठ्ठे कापूस रु. 1000/- प्रति गठ्ठे याप्रमाणे Y या कापूस विक्रेत्याकडून कापसाची खरेदी करण्यासाठी करार करतो. याला फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्ट असे म्हटले जाते. जिथे X ने रु. 50000/- Y ला 1 डिसेंबरला द्यावयाचे आहे आणि Y ने 50 गठ्ठे कापसाचा पुरवठा X ला करावयाचा आहे.

फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्टमध्ये, एक वापरकर्ता (धारक) जो निश्चित भविष्यातील तारखेला मान्य असलेल्या किंमतीला निर्दिष्ट मालमत्ता खरेदी करण्याचे वचन देतो त्याला 'लॉग पोजिशन' असे म्हटले जाते. दुसरीकडे, वापरकर्ता (धारक) जो

भविष्यातील तारखेला मान्य असलेल्या किंमतीला विक्री करण्याचे वचन देतो तो 'शॉर्ट पोजिशन' असे म्हटले जाते. अशा प्रकारे, 'लॉंग पोजिशन' आणि 'शॉर्ट पोजिशन' हे फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्टमधील 'खरेदी' आणि 'विक्री'चे स्वरूप आहेत.

फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्टची वैशिष्ट्ये (Features of Forward Contracts)

फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्टमध्ये, मालमत्तेचा पुरवठा भविष्यातील तारखेला करण्याचे वचन दिले जाते. या कराराला सामान्यतः 'फॉरवर्ड रेट कॉन्ट्रॅक्ट' (FRC) असे संबोधले जाते.

—)ओव्हर द काउंटर ट्रेडिंग (OTC-Over the Counter Trading)

हे करार पूर्णपणे खाजगीरित्या आयोजित केलेले करार असतात आणि म्हणूनच ते प्रमाणीकृत नाहीत. त्यांचा व्यवहार बाजारामध्ये होत नसून तो 'ओव्हर द काउंटर' होतो. करारातील पक्षांच्या आवश्यकतेनुसार करारामध्ये बदल करता येऊ शकत असल्याने यामध्ये बरीच लवचिकता असते. दोन्ही पक्ष रूढी अथवा प्रथेच्या आधारावर अशा प्रकारच्या करारात प्रवेश करतात आणि म्हणूनच त्याला 'सानुकूलित करार' (Customized Contract) असेही म्हणतात.

二)डाउन पेमेंट नाही (No Down Payment)

भविष्यातील तारखेला मान्य असलेल्या किंमतीला विनिर्दिष्ट मालमत्ता पुरवठा किंवा प्राप्त करण्याचे वचन असणे आवश्यक असते. कराराच्या वेळी करार करणाऱ्या पक्षांना कोणतेही डाउन पेमेंट देण्याची आवश्यकता नसते.

三)मुदत समाप्ती हिशेबपुर्ती (Settlement at Maturity)

फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्टचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे करारावर स्वाक्षरी केल्यावर कोणतेही रक्कम किंवा वस्तूमध्ये बदल होत नाही. नेहमीच, करारात दिलेल्या मुदतीनुसारच ते मुदत समाप्ती तारखेला हिशेबपुर्ती होते.

四)रेषीयता (Linearity)

फॉरवर्ड रेट कराराचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे रेषीयता. याचाच अर्थ असा कि, अंतर्निहित मालमत्तेच्या किंमतीतील चढउतारांमुळे सममितीय (symmetrical) नफा किंवा तोटा होतो. जेव्हा भविष्यात हजर किंमत कराराच्या किंमतीपेक्षा जास्त असेल, तेव्हा फॉरवर्ड खरेदीदाराला फायदा होतो. नफा हा हजर किंमत वजा करार किंमत असे असते. भविष्यात हजर किंमत कराराच्या किंमतीपेक्षा कमी झाल्यास त्याला तोटा होतो. जेव्हा एखाद्याला किंमत एका दिशेने जाते तेव्हा जो नफा मिळू शकतो नक्कीच जेव्हा किंमत दुसऱ्या विरुद्धदिशेने सरकते तेव्हा तेवढ्याच रकमेचा तोटाही होतो. याचाच अर्थ असा की फॉरवर्ड खरेदीदाराचा तोटा हा फॉरवर्ड विक्रेत्याचा फायदा असतो आणि त्याउलट फॉरवर्ड खरेदीदाराचा फायदा हा फॉरवर्ड विक्रेत्याचा तोटा असतो.

五)दुय्यम बाजार नाही (No Secondary Market)

फॉरवर्ड रेट करार हा निव्वळ खाजगी करार आहे आणि म्हणूनच त्याचे संघटित स्टॉक एक्स्चेंजवर व्यवहार करता येत नाही. त्यामुळे त्यासाठी दुय्यम बाजारपेठ नाही.

六) मध्यस्थाची आवश्यकता (Necessity of a Third Party)

पक्षांना फॉरवर्ड रेट करारामध्ये प्रवेश करण्यास सक्षम करण्यासाठी मध्यस्थाची आवश्यकता असते. मध्यस्थ हा वित्तीय संस्था जसे कि बँक किंवा इतर कोणतीही संस्था मध्यस्थ पक्षासारखी असू शकतो.

七) पोचवणी (Delivery)

कराराशी निगडित असलेल्या मालमत्तेची पोचवणी कराराच्या मुदत समाप्तीच्या तारखेला आवश्यक असते.

वित्तीय फॉरवर्ड्स (Financial Forwards)

वस्तूसाठी फॉरवर्ड रेट कॉन्ट्रॅक्ट्स सामान्यतः भारतात दिसून येतात. परंतु, वित्तीय बाजारपेठेत या साधनाचा वापर ही एक नवीन घटना आहे. वित्तीय फॉरवर्ड रेट कॉन्ट्रॅक्टचा लोकप्रिय प्रकार म्हणजे फॉरवर्ड रेट करन्सी कॉन्ट्रॅक्ट हे आहे.

फॉरवर्ड रेट चलन करार (Forward Rate Currency Contract)

फॉरवर्ड रेट चलन करारामध्ये जिथे चलनांची देवाणघेवाण निश्चित भविष्यातील तारखेला मान्य असलेल्या विनिमय दराने करण्याचे वचन दिले जाते. या कराराचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य असे आहे की, लाभ (Payoff) हा फॉरवर्ड रेट कॉन्ट्रॅक्टमध्ये नमूद केलेला दर आणि मुदतपूर्तीच्यावेळी बाजारात प्रचलित असलेल्या चलनाची किंमत यांच्यातील फरकाच्या प्रमाणात असते.

पुढील सारणीमध्ये फॉरवर्ड रेट कॉन्ट्रॅक्ट धारकाला मिळणाऱ्या निव्वळ लाभाची (Payoff) स्थिती दर्शविते.

वस्तूच्या 1 लाख नगांची खरेदी करण्यासाठी फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्ट धारकाला निव्वळ लाभ					
फॉरवर्ड रेट (रु./ नग)		२.७५			
हिशेबपुर्ती/ मुदत समाप्तीवर स्पॉट रेट (रु.)	२.६५	२.७०	२.७५	२.८०	२.८५
निव्वळ लाभ (रु.लाख)	-१०	-०.०५	०.०	+०.०५	+१०

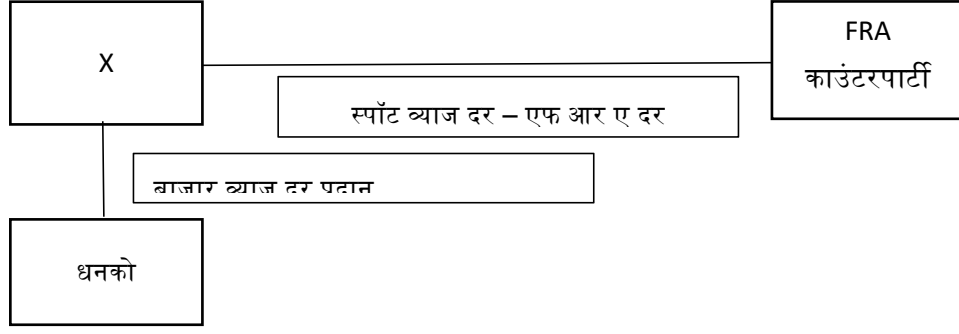
Source: Journal of the Indian Institute of Bankers

वरील सारणी स्पष्टपणे दर्शवते की निव्वळ लाभ हे मुदतपूर्तीच्यावेळी फॉरवर्ड रेट आणि हजर दरामधील फरकाच्या बरोबरीचे असते.

व्याजदरावर आधारित फॉरवर्ड रेट करार (Forward Rate Contract on Interest Rate)

व्याज बाजारासाठी फॉरवर्ड्सचा विस्तार हा एक महत्त्वाचा नवोपक्रम आहे. या प्रकारच्या कराराला फॉरवर्ड रेट करार (FRA) म्हणतात. हा एक असा करार आहे की, जिथे पक्ष निर्दिष्ट भविष्यातील तारखेला फॉरवर्ड व्याजदर करार करतात. मुदतपूर्तीच्या तारखेला, करारात नमूद केल्यानुसार फॉरवर्ड व्याज दर आणि त्या वेळी बाजारात प्रचलित असलेला व्याज दर (स्पॉट रेट) यामधील फरक कल्पित मुद्दलावर (जसे असेल तसे) दिले अथवा प्राप्त केले जाते.

खालील आकृती फॉरवर्ड दर करार दर्शविते.

लाभ सारणी

'X' ने दिलेले व्याज	= बाजार व्याज दर
FRA काउंटरपार्टी कडून 'X' द्वारे मिळालेले व्याज यांच्यातील फरक	= FRA व्याज दर आणि बाजार व्याज दर
'X' ने दिलेले निव्वळ व्याज	= FRA व्याज दर

Source: Journal of the Indian Institute of Bankers

या कराराचे विशेष वैशिष्ट्य म्हणजे या फॉरवर्डचा धारक किंवा वापरकर्ता भविष्यातील व्याजदरांच्या वाढीपासून संरक्षित असतो. याचे कारण, देय तारखेला, त्याला जे व्याज द्यावे लागेल ते फॉरवर्ड रेट कराराच्या दराप्रमाणेच असणार आहे.

उदाहरणार्थ, एक वित्तीय मध्यस्थ चार महिन्यांनंतर निधीसाठी चांगल्या मागणीची अपेक्षा करतो. म्हणून, तो चार महिन्यांनंतर निर्दिष्ट व्याजदराने फॉरवर्ड रेट करारात प्रवेश करतो. चार महिन्यांनंतर, त्याला FRA व्याज दर आणि बाजार व्याज दर यांच्यातील फरक द्यावा लागेल किंवा प्राप्त करावा लागेल. परिणामी, चार महिन्यांनंतर कर्ज घेतलेल्या निधीवरील व्याजाचे त्याचे निव्वळ देणे (payment) केवळ FRA दराप्रमाणे असेल. आकृती आणि लाभ सारणीद्वारे ही स्थिती अधिक स्पष्टपणे स्पष्ट केले आहे .

या प्रकारचा करार हा केवळ अल्प कालावधीसाठीच मर्यादित आहे. डिफॉल्टच्या जोखमीमुळे दीर्घकालावधीचे फॉरवर्ड रेट करार फारसे लोकप्रिय नाहीत. तथापी, अलीकडच्या काळात वित्तीय बाजारपेठांमध्ये फॉरवर्ड्स लोकप्रिय होत आहेत.

ii) फ्युचर्स (Futures)

फ्युचर्स कॉन्ट्रॅक्ट हे सर्व बाबतीत फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्टसारखेच आहेत आणि तेही पूर्णपणे प्रमाणित आहे. म्हणूनच, फ्युचर्स कॉन्ट्रॅक्ट हे प्रमाणित फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्टशिवाय दुसरे असे काहीही नाही असे म्हटले जाते. हे कायदेशीररित्या अंमलात आणण्यायोग्य आहेत आणि ते नेहमी संघटित बाजारामध्ये व्यापार केले जातात.

क्लार्कने फ्युचर ट्रेडिंगची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे, "संघटित बाजाराच्या नियमांनुसार खरेदी-विक्रीच्या विशेष प्रकारचा कॉन्ट्रॅक्ट म्हणजे फ्युचर्स कॉन्ट्रॅक्ट होय". फ्युचर ट्रेडिंग या शब्दामध्ये दोन्ही सट्टा व्यवहारांचा

समावेश होतो जेथे किमतीतील बदलांमधून नफा मिळवण्याच्या उद्देशाने फ्युचर्सची खरेदी आणि विक्री केली जाते आणि तसेच किमतीतील चढउतारांमुळे होणारे अनपेक्षित नुकसान टाळण्यासाठी फ्युचर्सद्वारे हेजिंग (बचाव) किंवा संरक्षणात्मक खरेदी आणि विक्री व्यवहार देखील केले जातात.

फ्युचर्स कॉन्ट्रॅक्ट हा असा आहे कि, जिथे दोन पक्षांदरम्यान कोणत्याही मालमत्तेची किंवा चलनाची किंवा वस्तूची रोख रकमेसाठी भविष्यातील ठराविक तारखेला मान्य असलेल्या किमतीवर देवाणघेवाण करण्याचा करार असतो. यामध्ये करारातील दोन्ही पक्षांचा एकमेकांवर परस्पर विश्वास असणे आवश्यक असते. हे केवळ संघटित फ्युचर्स बाजारामध्ये प्रस्थापित मानकांनुसार घडत असते.

फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्टप्रमाणेच फ्युचर्समध्ये सुद्धा जो व्यापारी खरेदी करण्याचे वचन देतो त्यास 'लॉग पोजिशन' म्हटले जाते आणि जो विक्री करण्याचे वचन देतो त्यास 'शॉर्ट पोजिशन' असे म्हटले जाते.

फ्युचर्सची वैशिष्ट्ये (Features of Futures)

—) उच्च प्रामाणिकृत (Highly Standardized)

फ्युचर्स हे प्रमाणित आणि कायदेशीररित्या लागू करण्यायोग्य आहेत. म्हणून, त्यांचा व्यापार हा केवळ संघटित बाजारामध्ये केला जातो. यामध्ये करार करणाऱ्या पक्षांच्या गरजेनुसार करारात बदल करणे हे देखील अवघड असते. तथापि, फ्युचर्सचे अनेक प्रकार उपलब्ध आहेत. परंतु, एकदा करार झाला की, त्यात बदल होण्याची शक्यता फारच दुर्मिळ असते.

—) डाउन पेमेंट (Down Payment)

कराराच्या वेळी करार करणाऱ्या पक्षांना कोणतेही डाउन पेमेंट देण्याची आवश्यकता नसते. तथापि, करार करणारा पक्ष कराराच्या किमतीची काही टक्के रक्कम बाजारकडे जमा करतात आणि त्याला प्रारंभिक मार्जिन असे म्हटले जाते. यावरून हे करार स्वीकार केल्याची हमी मिळते.

—) हिशेबपुर्ती (Settlements)

फ्युचर्स कॉन्ट्रॅक्ट मुदतपूर्तीपर्यंत ठेवता जरी येत असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात तसे नसते. फ्युचर्स इन्स्ट्रुमेंट्स मार्केटमध्ये चिन्हांकित केली जातात आणि बाजार दररोज नफा आणि तोटा नोंदवते. म्हणजे एकदा फ्युचर्स करार झाल्यानंतर, दोन्ही पक्षांना होणारा नफा किंवा तोटा रोजच्या आधारावर मोजला जातो. त्या दिवशीची फ्युचर्स किंमत आणि हजर (स्पॉट) किंमत यांच्यातील फरक हा नफा किंवा तोटा असतो आणि तो प्रचलित हजर किमतीवर अवलंबून असतो. हजर किंमत ही वेगळे असे काही नसून त्यावेळचा बाजारभाव असतो.

उदाहरणार्थ, सोमवारी सकाळी X हा Y सोबत शंभर रुपये प्रति गठ्ठे या दराने ५० गठ्ठे कापूस शुक्रवारी दुपारी खरेदी करण्यासाठी फ्युचर्स करार करतो. सोमवारी व्यवहार संपल्यावर, फ्युचर्सच्या किमती प्रति गठ्ठे १० रुपयांनी वधारतात. आता, X ला प्रति गठ्ठे 10 रुपये दराने 50 गठ्ठ्यांसाठी 500 रुपये रोख नफा मिळेल.

५) किंमत जोखमीपासून बचाव (Hedging of Price Risks)

फ्युचर्स कॉन्ट्रॅक्टचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे किंमतीतील चढउतारांपासून बचाव करणे. फ्युचर्स कॉन्ट्रॅक्टचे खरेदीदार भविष्यातील हजर किमतीतील वाढ आणि विक्रेते भविष्यातील हजर किंमत घट होण्यापासून स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी आशावादी असतात. मालमत्तेसाठी हजर बाजारामधील भविष्यातील किमतीच्या त्यांच्या अपेक्षांच्या आधारावर पक्ष फ्युचर्स कॉन्ट्रॅक्ट करतात.

६) रेषीयता (Linearity)

वर नमूद केल्याप्रमाणे, फ्युचर्स कॉन्ट्रॅक्ट हे दुसरे असे काहीही नसून प्रमाणित फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्ट आहेत. म्हणून, यामध्ये रेषीयतेचा गुणधर्म देखील आहे. कोणत्याही दिशेने अंतर्निहित मालमत्तेच्या किंमतीतील चढउतारामुळे सममितीय नफा किंवा तोटा करारातील पक्षांना होत असतो.

७) दुय्यम बाजार (Secondary Market)

फ्युचर्सचे व्यवहार संघटित बाजारामध्ये केले जातात आणि त्यामुळे त्यांना दुय्यम बाजार देखील असतो.

८) मालमत्तेचे वितरण न करणे (Non-delivery of the Asset)

फ्युचर्स कॉन्ट्रॅक्टच्या बाबतीत कराराच्या मुदत समाप्तीच्या तारखेला विचाराधीन मालमत्तेचे वितरण आवश्यक नसते. साधारणपणे, पक्ष मुदत समाप्तीच्या दिवशी फक्त भविष्यातील आणि हजर किमतींमधील फरकाची देवाणघेवाण करतात.

फ्युचर्सचे प्रकार (Types of Futures)

फॉरवर्ड्सप्रमाणेच, फ्युचर्स देखील मोठ्या प्रमाणात दोन प्रकारांमध्ये विभागले गेले आहेत.

—) कमोडिटी फ्युचर्स (Commodity Futures)

—) वित्तीय फ्युचर्स (Financial Futures)

—) कमोडिटी फ्युचर्स (Commodity Futures)

कमोडिटी फ्युचर्स म्हणजे कृषी उत्पादने, धातू आणि खनिजे इत्यादी वस्तूंमधील फ्युचर्स कॉन्ट्रॅक्ट होय. संघटित कमोडिटी फ्युचर मार्केटमध्ये, करार मानकाप्रमाणे प्रमाणित केले जात असतात. अर्थात, हे मानक कमोडिटीनुसार बदलत असतात. ते प्रत्येक महिन्यात किंवा वर्षातील काही महिन्यांत वितरणाच्या तारखा देखील निश्चित केल्या जातात. भारतात कृषी उत्पादनांमध्ये कमोडिटी फ्युचर्स लोकप्रिय आहेत.

काही सुस्थापित कमोडिटी एक्सचेंजेस खालीलप्रमाणे आहेत;

—) लंडन मेटल एक्सचेंज (LME) सोन्याचे व्यवहार करण्यासाठी

—) शिकागो बोर्ड ऑफ ट्रेड (CBT) सोयाबीन तेलाचा व्यवहार करण्यासाठी

- ३) न्यूयॉर्क कॉटन एक्सचेंज (CTN) कापसाचे व्यवहार करण्यासाठी
- ४) कमोडिटी एक्सचेंज, न्यूयॉर्क (COMEX) कृषी उत्पादनांचा व्यवहार करण्यासाठी
- ५) आंतरराष्ट्रीय पेट्रोलियम एक्सचेंज ऑफ लंडन (IPE) कच्च्या तेलाचा व्यवहार करण्यासाठी

२) वित्तीय फ्युचर्स (Financial Futures)

वित्तीय फ्युचर्स म्हणजे ट्रेझरी बिल, कमर्शियल पेपर, स्टॉक मार्केट इंडेक्स किंवा व्याजदर यांसारख्या वित्तीय साधनांसाठी परकीय चलनातील फ्युचर्स करार होय. हे असे क्षेत्र आहे की जेथे वित्तीय सेवा कंपन्या अतिशय गतिमान अशी भूमिका बजावत असतात. विनिमय दर अथवा व्याज दर चढउतारांपासून संरक्षण करण्यासाठी आणि कर्जावरील भविष्यातील व्याजदर सुनिश्चित करण्यासाठी बचाव साधन म्हणून वित्तीय फ्युचर्स हे पाश्चात्य देशांमध्ये खूप लोकप्रिय आहेत.

जसे फॉरवर्ड रेट चलन करार आणि व्याजदरांवरील फॉरवर्ड रेट कॉन्ट्रॅक्ट, तसे चलन आणि व्याज दरांवर फ्युचर्स कॉन्ट्रॅक्टस आहेत. परंतु, फ्युचर्स मार्केटचे प्राथमिक उद्दिष्ट हे व्यक्ती आणि कंपन्यांना किमतीतील चढउतारांपासून बचाव करण्यास सक्षम करणे हे आहे. उदाहरणार्थ, व्याजदरातील चढउतार आणि विनिमय दरातील चढउतारांमुळे होणारे धोके खूप सामान्य आहेत. हे धोके दूर केले जाऊ शकत नाहीत परंतु प्रतिपक्षाकडे/काउंटरपार्टीकडे हस्तांतरित केले जाऊ शकतात. या काउंटरपार्टीकडे विरुद्ध आवश्यकतांसह बचाव हेतू असू शकतो.

स्टॉक इंडेक्स फ्युचर्स कॉन्ट्रॅक्ट हा प्रमुख स्टॉक मार्केट इंडेक्सवरील फ्युचर्स कॉन्ट्रॅक्ट आहे. या प्रकारचा कॉन्ट्रॅक्ट हा सट्टेबाज गुंतवणूकदारांसाठी आणि विशेषतः रोखासंग्रह व्यवस्थापकांसाठी खूप उपयुक्त आहे. परिस्थितीनुसार ते भविष्यातील रोखासंग्रहाच्या किमतीतील घट किंवा वाढ होण्यापासून बचाव करू शकतात. साधारणपणे कराराच्या मुदतपूर्तीवर मालमत्ता वितरित केली जात नाही. पक्ष फक्त मुदतपूर्तीच्या तारखेला भविष्यातील आणि हजर किमतींमधील फरकाची देवाणघेवाण करू शकतात. परंतु, या प्रकारचे वित्तीय फ्युचर्स भारतात तुलनेने नवीन आहेत.

वित्तीय फ्युचर्स बाजारापैकी काही सुस्थापित बाजार खालीलप्रमाणे आहेत:

-) इंटरनॅशनल मॉनेटरी मार्केट (IMM) यू.एस. ट्रेझरी बिले, युरो डॉलर डिपॉझिट्स, स्टर्लिंग इ. व्यवहार करण्यासाठी
- २) लंडन इंटरनॅशनल फायनान्शियल फ्युचर्स एक्सचेंज (LIFFE) युरो डॉलर ठेवींमध्ये व्यवहार करण्यासाठी
- ३) न्यूयॉर्क फ्युचर्स एक्सचेंज (NYFE) स्टर्लिंग, युरो डॉलर ठेवी इ. व्यवहार करण्यासाठी

३) विकल्प (Option)

अस्थिर वातावरणात, मालमत्तेच्या किमतींमध्ये मोठ्या प्रमाणात चढ-उतार होण्याचा संभव जास्त असतो. अशा जोखमीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी विकल्प हे आणखी एक महत्वाचे साधन आहे.

नावाप्रमाणेच, विकल्प करार खरेदीदाराला भविष्यात निर्दिष्ट तारखेला किंवा त्यापूर्वी पूर्वनिर्धारित किंमतीवर अंतर्निहित मालमत्ता (रोखा(stock), बंधपत्र (Bond), चलन (currency), वस्तू (commodity) इ.) खरेदी किंवा विक्री करण्याचा विकल्प देते. पूर्वनिर्धारित किंमतीला 'स्ट्राइक किंमत' किंवा 'एक्सरसीज किंमत' असे म्हणतात.

विकल्प लिहिणारा (Writer)

विकल्प करारामध्ये, विक्रेत्याला सहसा 'लिहिणारा' म्हणून संबोधले जाते. हे विक्रेत्यासारखेच आहे जो फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्टमध्ये 'शॉर्ट पोजिशन' मध्ये असल्याचे म्हटले जाते. तथापि, विक्रय विकल्पमध्ये, लिहिणारा वेगळ्या स्थितीत असतो. त्याला शेअर्स खरेदी करणे बंधनकारक असते. विकल्प करारामध्ये, खरेदीदाराला खरेदी किंवा विक्रीच्या अधिकाराचा फायदा घेण्यासाठी करार लिहिण्याच्या वेळी विशिष्ट रक्कम द्यावी लागते.

अमेरिकन विकल्प विरुद्ध युरोपियन विकल्प (American Vs European Option)

विकल्प करारामध्ये, करार लिहिणे आणि त्याची मुदत समाप्तीच्या दरम्यान कोणत्याही वेळी विकल्प वापरला जात असेल, तर त्याला अमेरिकन विकल्प असे म्हटले जाते. दुसरीकडे, जर ते केवळ मुदत समाप्तीच्या वेळीच वापरले जात असेल, तर त्याला युरोपियन विकल्प असे म्हटले जाते.

विकल्पांचे प्रकार (Types of Options)

विकल्पांचे प्रकार खालीलप्रमाणे विविध प्रकारामध्ये वर्गीकृत केलेले आहेत.

-) क्रयविकल्पाधिकार (Call Option)
-) विक्रयविकल्पाधिकार (Put Option)
-) उभयविकल्पाधिकार (Double Option)
-) इन-द मनी ऑप्शन (ITM) (In-The Money Option)
-) अट-द मनी ऑप्शन (ATM - At-The Money Option)
-) आउट- ऑफ द मनी ऑप्शन (OTM - Out-The Money Option)

—) क्रयविकल्पाधिकार (Call Option)

क्रयविकल्पाधिकार हा तेजीचा संकेतक आहे आणि जेव्हा अंतर्निहित मालमत्तेची किंमत भविष्यामध्ये वर जाणार असते तेव्हा हा विकल्प खरेदी केला जातो. क्रयविकल्पाधिकार हा विकल्प धारकाला पूर्वनिर्धारित किंमतीवर म्हणजेच 'एक्सरसीज किंमत' किंवा 'स्ट्राइक किंमत' म्हणून अंतर्निहित मालमत्ता (वस्तू, परकीय चलन, शेअर्स, इ.) भविष्यातील निर्दिष्ट तारखेला खरेदी करण्याचा अधिकार देतो. जर खरेदीदाराने खरेदी करण्याचा त्याचा विकल्प वापरला असेल तर, अशा स्थितीत क्रयविकल्पाधिकार लिहिणाऱ्याने मालमत्तेची विनिर्दिष्ट किंमतीवर विक्री करणे बंधनकारक असते. अशा प्रकारे, जेव्हा विकल्प वापरला जातो तेव्हाच विक्रीचे बंधन निर्माण होते.

—) विक्रयविकल्पाधिकार (Put Option)

विक्रयविकल्पाधिकार हा मंदी दर्शवणारा विकल्पाचा प्रकार आहे आणि जेव्हा अंतर्निहित मालमत्तेची किंमत भविष्यामध्ये खाली येणार असते तेव्हा हा विकल्प खरेदी केला जातो. हा विकल्प असा आहे कि जो, विकल्प धारकास भविष्यात निर्दिष्ट तारखेला किंवा त्यापूर्वी पूर्वनिर्धारित किंमतीवर अंतर्निहित मालमत्ता विकण्याचा अधिकार देते. जर विकल्प धारकाने त्याच्या विक्रीचा पर्याय वापरला असेल तर, विक्रयविकल्पाधिकार लिहिणाऱ्याला मालमत्ता विकत घेण्याचे बंधन असते.

३) उभयविकल्पाधिकार (Double Option)

उभयविकल्पाधिकार असा आहे जो विकल्प धारकाला भविष्यात निर्दिष्ट तारखेला किंवा त्यापूर्वी पूर्वनिर्धारित किंमतीवर अंतर्निहित मालमत्ता खरेदी करण्याचे किंवा विकण्याचे दोन्ही अधिकार देतो.

४) इन-द मनी ऑप्शन (ITM) (In-The Money Option)

इन-द मनी ऑप्शन (आयटीएम) हा एक असा विकल्प आहे कि जो धारकास वापर केल्यानंतर त्वरित सकारात्मक रोख प्रवाह देतो. हे तेव्हाच होऊ शकते जेव्हा क्रयविकल्पाधिकारच्या बाबतीत सध्याचा निर्देशांक स्ट्राइक किमतीपेक्षा जास्त असेल. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाल्यास, निर्देशांकावरील क्रयविकल्पाधिकाराला आयटीएम असे म्हटले जाते जेव्हा वर्तमान निर्देशांक म्हणजेच हजर किंमत स्ट्राइक किंमतीपेक्षा जास्त असते. समजा वर्तमान निर्देशांक स्ट्राइक किंमतीपेक्षा खूप जास्त आहे तेव्हा त्या विकल्पास डीप ITM असे म्हटले जाते.

विक्रयविकल्पाधिकारच्या बाबतीत हि स्थिती उलट आहे. जर वर्तमान निर्देशांक स्ट्राइक किंमतीपेक्षा कमी असेल तर विक्रयविकल्पाला आयटीएम असे म्हटले जाते.

५) At-द मनी ऑप्शन (ATM - At-The Money Option)

At-द मनी ऑप्शन (एटीएम) हे असे विकल्प आहे जे त्याच्या धारकाला शून्य रोख प्रवाह देते, जर ते तात्काळ वापर केले असेल तर. जेव्हा वर्तमान निर्देशांक स्ट्राइक किमतीच्या बरोबरीचा असेल तेव्हा निर्देशांकावरील विकल्प हे एटीएम मानला जातो.

६) आउट- ऑफ द मनी ऑप्शन (OTM - Out-The Money Option)

जर एखाद्या विकल्पाच्या तात्काळ वापरामुळे त्याच्या धारकाद्वारे नकारात्मक रोख प्रवाह मिळत असेल, तर तो विकल्प आउट- ऑफ द मनी ऑप्शन (ओटीएम) असे म्हटले जाते. तथापी, जेव्हा वर्तमान निर्देशांक स्ट्राइक किंमतीपेक्षा कमी असतो तेव्हा निर्देशांकावरील क्रयविकल्पाधिकार म्हणजे ओटीएम होय. जर निर्देशांक स्ट्राइक किंमतीपेक्षा खूपच कमी असेल, तर सर्व विकल्प हे डीप ओटीएम असल्याचे म्हटले जाते.

विक्रयविकल्पाधिकाराची स्थिती उलट आहे. सध्याचा वर्तमान निर्देशांक स्ट्राइक किंमतीपेक्षा जास्त असल्यास विक्रयविकल्पाधिकार ओटीएम असल्याचे म्हटले जाते.

विकल्प अधिमूल्य (Option Premium)

विकल्प करारामध्ये विकल्प लिहिणारा त्याच्या विकल्पावरील विकल्प खरेदीदार/विक्रेत्याकडून मान्य किंमतीसाठी भविष्यातील तारखेला अंतर्निहित मालमत्ता खरेदी किंवा विक्री करण्यास सहमती देतो. हा करार, इतर कोणत्याही कराराप्रमाणे मोबदला समर्थित असणे आवश्यक आहे. या करारासाठी विचारात घेतलेल्या रकमेला 'अधिमूल्य' म्हणतात. अधिमूल्य म्हणजे 'खरेदी किंवा विक्रीचा अधिकार' खरेदीसाठी भरावी लागणारी किंमत आहे.

विकल्प अधिमूल्य म्हणजे गुंतवणूकदार एखाद्या विकल्पासाठी देय असलेली एकूण रक्कम होय. अलीकडच्या काळात उच्च किंमत अस्थिरता असलेल्या मालमत्तेसाठी विकल्प अधिमूल्य जास्त आहे.

एखाद्या व्यक्तीने भरलेला अधिमूल्य ही जास्तीत जास्त रक्कम आहे जी त्याने बाजारात विक्रीसाठी आणली आहे. कारण कोणत्याही परिस्थितीत तो त्यापेक्षा जास्त रक्कम गमावू शकत नाही. त्यामुळे त्याची जोखीम तेवढ्यापुरतीच मर्यादित राहते. उभयविकल्पाधिकाराच्या बाबतीत, हे अधिमूल्य रक्कम देखील दुप्पट असते.

विकल्प बाजार

विकल्प बाजार म्हणजे ज्या बाजारामध्ये विकल्प करार खरेदी आणि विक्री केले जातात. एकदा विकल्प करार लिहिल्यानंतर ते विकल्प बाजारामध्ये खरेदी आणि विक्री केले जाऊ शकते. शिकागो बोर्ड ऑफ ऑप्शन्स एक्सचेंज हे पहिले विकल्प बाजार 1973 मध्ये स्थापन करण्यात आले. त्यानंतर अनेक विकल्प बाजारांची स्थापना झाली आहे.

विकल्प कराराची वैशिष्ट्ये (Features of Option Contract)

—) अत्यंत लवचिक (Highly Flexible)

एकीकडे, विकल्प करार अत्यंत प्रमाणित असतात आणि त्यामुळे ते केवळ संघटित बाजारामध्येच व्यवहार करता येतात. अशी विकल्प साधने विक्रेत्याच्या/लिहिणाऱ्याच्या तसेच वापरकर्त्याच्या गरजेनुसार लवचिक बनवता येत नाहीत. दुसरीकडे, खाजगीरित्या व्यवस्था केलेले विकल्प देखील आहेत परंतु ज्यात फक्त 'ओव्हर द काउंटर' व्यवहार करता येतो. ही साधने लिहिणाऱ्याच्या आणि वापरकर्त्याच्या गरजेनुसार बनविली जाऊ शकतात. तसेच यामध्ये, 'फ्यूचर्स' आणि 'फॉरवर्ड' कराराची वैशिष्ट्येही एकत्रित असे दिसून येतात.

—) डाउन पेमेंट (Down Payment)

विकल्प धारकाने विकल्प वापरण्याचा अधिकार धारण करण्यासाठी 'अधिमूल्य' नावाची विशिष्ट रक्कम भरणे आवश्यक असते. हे कराराच्या मोबदल्यासाठी विचारात घेतले जाते. जर विकल्प धारक त्याचा विकल्प वापरत नसेल तर त्याला हा अधिमूल्य सोडून द्यावा लागेल. अन्यथा, हा अधिमूल्य विकल्प धारकाच्या निव्वळ लाभाची गणना करताना एकूण लाभामधून वजा केला जाऊ शकतो.

—) हिशेबपुर्ती (Settlement)

जेव्हा करार लिहिला जातो तेव्हा कोणतेही पैसे किंवा वस्तू किंवा शेअरची देवाणघेवाण केली जात नाही. सामान्यतः हा विकल्प करार एकतर विकल्प धारकाद्वारे विकल्प वापरताना किंवा मुदत समाप्ती यापैकी जे आधी

असेल तेव्हा संपुष्टात येते. त्यामुळे, जेव्हा विकल्प धारक त्याचा विकल्प **वापरतो** तेव्हाच हिशेबपुर्ती केली जातो. समजा मुदत समाप्तीपर्यंत विकल्पाचा वापर केला नाही, तर करार आपोआप रद्द होतो आणि हिशेबपुर्तीची गरज नसते.

५) अरेषीयता (Non-Linearity)

फ्युचर्स आणि फॉरवर्ड्स प्रमाणे, विकल्प करारामध्ये रेषीयता हे वैशिष्ट्य नसते. जेव्हा अंतर्निहित मालमत्तेचे मूल्य एका दिशेने बदलल्याने जे मूल्य असते तेवढेच ते त्याच्या विरुद्ध दिशेने बदलत असल्यास तो तेवढ्याच रकमेचा तोटा नसतो. थोडक्यात, विकल्प करारांतर्गत नफा आणि तोटा सममितीय नसतात. हे खालील उदाहरणाद्वारे अधिक स्पष्ट केले जाऊ शकते.

श्री X दोन महिन्यांचा क्रयविकल्पाधिकार रु. १००=३.३५\$ वर खरेदी करतो. समजा, रुपया दोन महिन्यांत 0.05 \$ प्रति शंभर रुपयांनी वधारला, तर बाजारभाव रु. 100=3.40\$ होईल. जर विकल्प धारक श्री X ने त्याचा विकल्प वापरला तर तो विकल्पामध्ये नमूद केलेल्या दराने खरेदी करू शकतो, म्हणजे रु. 100 = 3.35 \$. त्याला प्रत्येक शंभर रुपयांमागे 0.05 \$ दराने लाभ मिळतो. दुसरीकडे, जर विनिमय दर समान रकमेने विरुद्ध दिशेने बदलला आणि Rs.100 = 3.30\$ च्या पातळीवर पोहोचला. तर विकल्प धारक आपला विकल्प वापरणार नाही. त्यावेळी, त्याचे नुकसान शून्य होईल. अशा प्रकारे, विकल्प करारामध्ये, नफा हा तोट्याच्या बरोबरीचा नसतो.

५) खरेदी किंवा विक्रीसाठी कोणतेही बंधन नाही (No Obligation to Buy or Sell)

सर्व विकल्प करारामध्ये, विकल्प धारकाला अंतर्निहित मालमत्ता खरेदी करण्याचा किंवा विकण्याचा अधिकार असतो. कराराच्या चलनात तो कधीही हा अधिकार वापरू शकतो. परंतु, कोणत्याही परिस्थितीत, तो खरेदी किंवा विक्रीच्या बंधनाखाली नसतो. जर त्याने खरेदी किंवा विक्री केली नाही तर करार फक्त रद्द होऊ शकतो.

५) स्वॅप (SWAP)

स्वॅप हे आणखी एक महत्वाचे व्यापाराचे साधन आहे. खरे तर, हे दोन प्रतिपक्षांद्वारे **फॉरवर्ड**चे संमिश्रण आहे. चलन बाजार, व्याजदर बाजार किंवा त्या विषयासाठी संबंधित इतर कोणतेही बाजारातील चढउतारांमुळे होणारे फायदे मिळविण्यासाठी याची व्यवस्था केलेली असते.

स्वॅप वैशिष्ट्ये (Features of Swap)

खालीलप्रमाणे स्वॅपची महत्वाची वैशिष्ट्ये आहेत.

—) मुलतः फॉरवर्ड (Basically a Forward)

स्वॅप हे फॉरवर्ड्सच्या संमिश्रणाशिवाय दुसरे असे काहीही नाही आहे. तर स्वॅप मध्ये वर उल्लेख केलेल्या फॉरवर्ड्स कराराचे सर्व वैशिष्ट्ये आहेत.

२) दुहेरी गरजांचा मेळ (Double Coincidence of Wants)

स्वॅपसाठी समान आणि विरुद्ध गरजा असलेल्या दोन पक्षांनी एकमेकांच्या संपर्कात येणे आवश्यक असते. उदाहरणार्थ, व्याजाचा दर बाजारानुसार आणि बाजारामध्येच बदलतो. कर्जदारांच्या सापेक्ष पतपात्रतेमुळे ते कर्जदारामध्येही बदलते.

त्यामुळे, तरता दर कर्जामध्ये तुलनात्मक पत फायद्याचा फायदा घेणारे कर्जदार तरता दर व्याजाची देवाणघेवाण करण्यासाठी अशा स्वॅप करारात प्रवेश करतात, अशा कर्जदारांना बंधपत्रासारखा निश्चित व्याजदर कर्जामध्ये तुलनात्मक फायदा मिळू शकतो.

बंधपत्र बाजारामध्ये, दीर्घ कालावधीसाठी निश्चित दराने कर्ज दिले जाते आणि म्हणूनच, धनकोना बाजारातील परिस्थितीनुसार व्याजदर समायोजित करण्याची संधी नसते. त्यामुळे, धनको कर्जदारांच्या पतपात्रतेबद्दल खूप चिंत्तित असतात आणि ते समाविष्ट असलेल्या जोखमीसाठी अधिमूल्याची अपेक्षा करत असतात. अशा प्रकारे कमी पतपात्र कर्जदारांच्या बाबतीत अधिमूल्य जास्त असतो.

दुसरीकडे, अल्प-मुदतीच्या बाजारपेठेत, कर्जदारांना बाजारातील प्रचलित परिस्थितीनुसार आणि कर्जदारांच्या सध्याच्या आर्थिक परिस्थितीनुसार तरता व्याज दर (अल्पकालीन दर) समायोजित करण्याची लवचिकता असते. जेव्हा स्थिर व्याजदराशी तुलना केली असता कमी क्रेडिट रेटिंग कर्जदारासाठी अल्पकालीन तरता व्याजदर स्वस्त असतो. परंतु, उच्च क्रेडिट रेटिंग असलेल्या कर्जदारासाठी हे दोन्हीही दर स्वस्त असतात. परंतु, स्थिर दर कर्ज साधनांच्या बाबतीत त्यांचा फायदा तुलनेने अधिक असतो. साहजिकच, उच्च क्रेडिट रेटिंग असलेला कर्जदार दीर्घ मुदतीच्या निधीसाठी जाईल तर कमी क्रेडिट रेटिंग असलेला कर्जदार तरता दरांवर अल्प-मुदतीच्या निधीची निवड करेल. अशा परिस्थितीत, कमी क्रेडिट रेटिंग असलेल्या कर्जदाराला दीर्घकालीन निधी स्थिर दारावर हवा असल्यास, त्याला तरता व्याजदराशी स्थिर व्याजाबरोबर दुसऱ्या प्रतिपक्षासोबत (उच्च क्रेडिट रेटिंगसह कर्जदार) स्वॅप/अदलाबदल करावे लागेल. अशा प्रकारे, स्वॅपमध्ये दोन कर्जदारांच्या विरुद्ध आणि जुळणाऱ्या गरजा असणे आवश्यक असते.

३) मध्यस्थाची गरज (Necessity of an Intermediary)

स्वॅपसाठी विरुद्ध परंतु जुळणाऱ्या गरजा असलेल्या दोन प्रतिपक्ष असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे या दोन्ही पक्षांना जोडण्यासाठी मध्यस्थाची गरज निर्माण होते. स्वॅपची व्यवस्था करून, हे मध्यस्थ उत्पन्न देखील मिळवू शकतात. वित्तीय कंपन्या, विशेषतः बँका वित्तीय बाजारपेठेतील त्यांचे विशेष असे असलेले स्थान आणि ग्राहकांच्या विविध गरजा जाणून घेऊन या नाविन्यपूर्ण क्षेत्रात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात.

४) हिशेबपुर्ती (Settlement)

स्वॅप करारामध्ये निर्दिष्ट मुद्दल रक्कम नमूद केली असली तरी, मुद्दलाची देवाणघेवाण होत नाही. दुसरीकडे, स्थिर व्याजदर हा तरता व्याजदरासाठी बदलला जातो आणि अशा प्रकारे एकल देयऐवजी रोख प्रवाहाचे प्रवाह

असतात. उदाहरणार्थ, एक पक्ष दुसऱ्या पक्षाला स्थिर व्याजदर देण्यास सहमत आहे, आणि त्याचवेळी, तो त्याच पक्षाकडून तरता व्याजदर प्राप्त करण्यास सहमत आहे. हे दोन्ही दर कल्पित मुद्दलावर मोजले जातात आणि कराराच्या चलनादरम्यान व्याजदरांची सतत देवाणघेवाण होते. देय तारखेला एकरकमी देणे असे काहीही नसते.

五) दीर्घकालीन करार (Long-term Agreement)

साधारणपणे, फॉरवर्ड्सची व्यवस्था केवळ अल्प कालावधीसाठी केली जाते. दीर्घमुदतीच्या फॉरवर्ड करारांना प्राधान्य दिले जात नाही कारण त्यात अधिक जोखीम असते जसे की, कसूरचा (Default) धोका, व्याजदर चढउतारांचा धोका इ. परंतु, स्वॅप दीर्घकालीन कराराच्या स्वरूपाचे असतात आणि ते दीर्घकालीन फॉरवर्ड रेट कॉन्ट्रॅक्ट्ससारखेच असतात. तरता दरासाठी स्थिर दराच्या देवाणघेवाणीसाठी तुलनेने जास्त कालावधी लागतो.

स्वॅपचे प्रकार (Types of Swap)

चलन, व्याजदर इत्यादींच्या देवाणघेवाणीसाठी स्वॅपची व्यवस्था केली जाऊ शकते.

—) क्रॉस-करन्सी स्वॅप (Cross-currency Swap)

ज्या स्वॅपमध्ये दोन चलनांची देवाणघेवाण होते त्याला क्रॉस-करन्सी स्वॅप असे म्हणतात.

二) व्याजदर स्वॅप (Interest Rate Swap)

ज्या स्वॅपमध्ये स्थिर व्याज दराची देवाणघेवाण तरता दरासाठी केली जाते त्याला व्याजदर स्वॅप म्हणतात. या व्याजदराची अदलाबदल बहु-चलनांमध्ये देखील केली जाऊ शकते.

三) बेसिस स्वॅप (Basis Swap)

ज्या स्वॅपमध्ये तरता व्याजदराच्या एका प्रवाहाची दुसऱ्या तरता व्याजदराच्या प्रवाहासोबत देवाणघेवाण केली जाते त्याला 'बेसिस स्वॅप' म्हणतात.

अशा प्रकारे, संबंधित पक्षांच्या आवश्यकतेनुसार स्वॅपची व्यवस्था केली जाऊ शकते आणि अनेक नाविन्यपूर्ण स्वॅप साधने अशा प्रकारे विकसित केली जाऊ शकतात.

संदर्भ:

- 1) Gordon E. and Natarajan K. (2010). *Financial Markets and Services* Himalaya Publishing House. pp.414-430
- 2) RBI. (1999, February 10). Asset - Liability Management (ALM) System. *RBI Circular*.
- 3) RBI. (2014, October 16). Revisions to Basel II- Advanced Approaches of Operational Risk-TSA and AMA. *RBI Circular* .
- 4) Uppal R. K (2009). *Money, Banking and Finance in India* New Century Publications New Delhi, India. pp.109-113

ठेवी संस्था: क्रियाकलाप आणि वैशिष्ट्ये:

(Depository Institutions: Activities and Characteristics):

प्रस्तावना (Introduction):

‘ठेवी संस्था’ (Depository Institutions) या शब्दाचा अर्थ बँकिंग व्यवसायात गुंतलेली वित्तीय संस्था होय. या संस्थांना देशाच्या बँक पर्यवेक्षी किंवा मौद्रिक अधिकार्यांनी बँक म्हणून मान्यता दिलेली असल्याने या संस्थांकडे भरीव ठेवी प्राप्त होतात. प्रमुख तीन प्रकारच्या ठेवी संस्था सर्वत्र कार्यरत आहेत. यामध्ये व्यावसायिक बँका, बचत संस्था (यामध्ये बचत व कर्ज संघटना आणि बचत बँकांचा समावेश) आणि क्रेडिट युनियन इ. चा समावेश होतो. ठेवी संस्था या मुख्यतः जनतेकडून ठेवीद्वारे निधी मिळवतात. यामध्ये व्यापारी बँका, बचत आणि कर्ज संघटना आणि पतसंस्था इ. चा समावेश होतो. या संस्था कर्जदारांना कर्ज देण्यासाठी ठेवीदारांकडून पैसे घेतात. घेतलेले कर्ज आणि गुंतवलेल्या सिक्युरिटीजचे व्याज व बिनव्याजी उत्पन्न (शुल्क) या दोन मार्गांनी ठेवी संस्थांना उत्पन्न मिळते.

ठेवी संस्थांच्या नियमित व्यवसायिक कामकाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात ठेवी प्राप्त होतात, यामध्ये मागणी ठेवी स्वीकारण्याची शक्तीही समाविष्ट असते. युनायटेड स्टेट्समध्ये या संकल्पनेत व्यापारी बँकांचे सर्व विमा कार्यालय, म्युच्युअल आणि स्टॉक सेव्हिंग बँक, बचत, इमारत आणि कर्ज संघटना (स्टॉक आणि म्युच्युअल), क्रेडिट युनियन्स सहकारी बँका आणि देशांतर्गत ठेवी संस्थांच्या आंतरराष्ट्रीय बँकिंग सुविधा इ. चा समावेश होतो. बँकिंग आणि वित्तीय क्षेत्रात अनेक सेवा देणाऱ्या संस्था प्रामुख्याने ठेवी संस्था म्हणून ओळखल्या जातात. या संस्थांचे नियमन विविध राज्य आणि संघराज्य यांचेमार्फत केले जाते.

ठेवी संस्था- प्रकार (Types of Depository Institutions):

ठेवी संस्थांचे प्रामुख्याने पुढील तीन प्रकार पडतात.

१) व्यावसायिक बँका (Commercial Banks):

व्यावसायिक बँका नफा मिळवण्यासाठी स्थापन झालेल्या संस्था आहेत आणि सामान्यतः या खाजगी गुंतवणूकदारांच्या मालकीच्या असतात. व्यावसायिक बँका ह्या एक प्रकारच्या वित्तीय संस्था आहेत ज्या ठेवी स्वीकारतात, खाते तपासण्याची सेवा देतात, व्यवसाय, वैयक्तिक आणि गहाण कर्ज देते व व्यक्ती आणि लहान व्यवसायांना प्रमाणपत्रे (CDs), बचत खाती यासारखी मुलभूत आर्थिक सेवा प्रदान करतात. या बँका प्रामुख्याने वैयक्तिक बँकिंग, संस्थात्मक बँकिंग व जागतिक बँकिंग स्तरावर काम करतात.

व्यावसायिक बँकांची भूमिका (Role of Commercial Banks):

- ठेवी स्वीकारणे
- कर्ज देणे
- चलन विनिमय व्यवहार पार पाडणे
- व्यावसायिक कर्जात सुट देऊन क्रेडीट प्रदान करणे
- सोने, रोखे यासारख्या ग्राहकांच्या मौल्यवान वस्तूंची सुरक्षितता राखणे
- पतपुरवठ्यासह सरकारी उपक्रमांना सहकार्य करणे
- सरकारी रोखे खरेदी करणे

२) बचत संस्था (Thrift Institutions):

बचत संस्थांना थ्रिफ्ट असेही संबोधले जाते. ही एक प्रकारची वित्तीय संस्था आहे जी बचत खाती सुविधा उपलब्ध करून देते आणि घर तारणावर कर्जही उपलब्ध करून देते. यासाठी ग्राहकांना या संस्थेमध्ये स्वतःचे खाते असणे आवश्यक असते. स्थानिक समुदायाला सेवा देणाऱ्या बँका आणि कर्ज संस्थांना बचत संस्था असेही म्हणतात. स्थानिक रहिवासी या बँकांमध्ये पैसे जमा करतात आणि त्यांचे पैसे गहाण, ग्राहक कर्ज, क्रेडिट कार्ड आणि छोट्या व्यवसायांसाठी कर्जाच्या स्वरूपात परत दिले जातात. बचत संस्था काही वेळा कॉर्पोरेशन किंवा

आर्थिक सहकारी म्हणून स्थापन केल्या जाऊ शकतात ज्यामुळे ठेवीदारांना संस्थेमध्ये मालकी हिस्सा मिळू शकतो.

3) क्रेडिट युनियन (Credit Union):

क्रेडिट युनियन ही एक सहकारी वित्तीय संस्था आहे जी तिच्या सदस्यांच्या मालकीची आणि नियंत्रित असते. क्रेडिट युनियन ह्या विशिष्ट उद्देशाने स्थापन झालेल्या असतात. क्रेडिट युनियन ही एक सहकारी संस्था आहेत जी आपल्या सदस्यांना पारंपारिक बँकिंग सेवा प्रदान करतात. विशिष्ट गटातील लोक समान ध्येय साध्य करण्यासाठी एकत्र येऊन अशी क्रेडिट युनियन स्थापन करतात. सध्या देशात विविध प्रकारच्या युनियन कार्यरत आहेत आणि प्रत्येक युनियन वेगवेगळ्या उद्देशांसाठी उघडल्या जातात. उदा. राज्य कर्मचारी क्रेडिट युनियन, डिजिटल फेडरल क्रेडिट युनियन, बोईंग कर्मचारी क्रेडिट युनियन, फेडरल नेव्ही क्रेडिट युनियन, इ.

क्रेडिट युनियन्स सर्वप्रथम सन 1909 मध्ये यू.एस. येथे राज्य स्तरावर स्थापन केल्या गेल्या. यू.एस. फेडरल सरकारने फार्म क्रेडिट असोसिएशन अंतर्गत 1934 मध्ये क्रेडिट युनियन चार्टर करण्यास सुरुवात केली आणि 1970 मध्ये नॅशनल क्रेडिट युनियन अॅडमिनिस्ट्रेशन (NCUA) ची स्थापना केली. याअंतर्गत जवळपास सर्व क्रेडिट युनियन्सचा विमा नॅशनल क्रेडिट युनियन शेअर इन्शुरन्स फंडाद्वारे केला जातो, जो NCUA द्वारे नियंत्रित केला जातो. क्रेडिट युनियन सामान्यतः कमी फी, अधिक बचत दर आणि सभासदांसाठी, ग्राहक सेवेसाठी अधिक वैयक्तिकृत दृष्टीकोन प्रदान करतात. याव्यतिरिक्त, क्रेडिट युनियन कर्जावर कमी व्याजदर आकारतात. मोठ्या बँकेपेक्षा क्रेडिट युनियनकडून कर्ज मिळवणे ही प्रक्रिया अधिक सुलभ आहे. क्रेडिट युनियन या मुख्यतः ना-नफा ना-तोटा या तत्वावर स्थापन झालेल्या संस्था आहेत. या संस्था प्रामुख्याने बचतीला प्रोत्साहन देतात आणि त्यांच्या सदस्यांना कमी खर्चात, कमी कालावधीत अतिरिक्त निधी उपलब्ध करून देतात.

ठेवी संस्थांची कार्ये: (Activities of Depository Institutions):

ठेवी संस्था आपल्या कार्यक्षेत्रात विविध उपक्रम व सुविधा देऊन ग्राहकांना आकर्षित करतात. ठेवी संस्थांची कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. सार्वजनिक कंपन्या आणि गुंतवणूकदार/भागधारक यांच्यातील दुवा:

ठेवी संस्था आर्थिक व्यवहार करणाऱ्या सार्वजनिक कंपन्या आणि गुंतवणूकदार किंवा भागधारक यांच्यात जोडणारा दुवा म्हणून कार्य करतात. ठेवी ठेवीशी संबंधित एजंट्सद्वारे जारी केले जातात, जे डिपॉझिटरी सहभागी म्हणून ओळखले जातात. ठेवी संस्थांमधून ठेवी गुंतवणूकदारांना हस्तांतरित करण्यासाठी एजंट जबाबदार असतात. ठेवी संस्था ह्या सहभागी बँक, संस्था किंवा ब्रोकरेज असू शकतात.

२. भौतिक आर्थिक ठेवीच्या मालकीशी संबंधित जोखीम दूर करणे:

ठेवी संस्था व्यापारी आणि गुंतवणूकदारांना अभौतिकीकरण स्वरूपात ठेवी ठेवण्याची परवानगी देते. अशा प्रकारे भौतिक आर्थिक ठेवी धारण करण्याशी संबंधित जोखीम या संस्था दूर करतात. खरेदीदार आणि विक्रेत्यांना आता रोखे कोणतेही नुकसान किंवा चोरी न करता यशस्वीरित्या हस्तांतरित केले गेले आहेत की नाही हे तपासण्याची गरज उरत नाही. ठेवी संस्था यासभासदांच्या इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात ठेवण्याची आणि हस्तांतरित करण्याची परवानगी देऊन असे धोके कमी करते.

३. स्वारस्य असलेल्या ग्राहकांना तारण कर्जाची तरतूद करण्यास अनुमती:

ठेवी संस्था ग्राहकांच्या ठेवी ठेवते आणि ग्राहकांना आवश्यक तेव्हा परत देते. ग्राहकांना ठेवीवर व्याज मिळते, तर ठेवी संस्था कर्ज किंवा गहाण स्वरूपात ठेवी इतर लोकांना किंवा व्यवसायांना कर्ज देऊन आणखी व्याज मिळवते.

४. सिक्युरिटीज हस्तांतरित करण्याच्या प्रक्रियेला गती:

जेव्हा एखादा व्यापार/व्यवहार होतो, तेव्हा ठेवी संस्था ठेवीची मालकी एका गुंतवणूकदाराच्या खात्यातून दुसऱ्या गुंतवणूकदाराकडे हस्तांतरित करते. हे व्यापाराच्या

अंतिमीकरणाशी संबंधित कागदपत्रे कमी करण्यास मदत करते आणि ठेवी संस्थांच्या हस्तांतरणाच्या प्रक्रियेस गती देते.

५. बँकिंग सेवा:

ठेवी संस्था बचतकर्त्यांकडून ठेवी घेतात आणि वापरकर्त्यांना कर्ज मंजूर करतात याला ठेवी संस्था म्हणून ओळखले जाते. काही ठेवी संस्था आहेत ज्या ठेवी घेतात आणि इतर क्षेत्रांमध्ये थेट गुंतवणूक करतात. सामान्य प्रकारच्या वित्तीय संस्थांमध्ये व्यावसायिक बँका, गुंतवणूक बँका, विमा कंपन्या आणि मालमत्ता व्यवस्थापन निधी, ब्रोकरेज फर्म इ. चा समावेश होतो. ठेवी संस्था म्हणजे ठेवी, कर्ज, गुंतवणूक आणि चलन विनिमय यासारख्या आर्थिक व्यवहारांच्या व्यवसायात गुंतलेली कंपनी होय. ठेवी संस्था ग्राहक आणि भांडवल यांच्यात मध्यस्थ म्हणून काम करतात. ठेवी संस्था एक प्रकारे सर्वच बँकिंग सेवा प्रदान करतात. याबरोबरच,

६. चलन पुरवठ्याचे नियमन करणे

७. विमा सेवा देणे

८. भांडवल निर्मिती करणे

९. आर्थिक वाढीसाठी सरकारी एजंट म्हणून काम करणे

१०. लघु आणि मध्यम उद्योगांना वित्तपुरवठा करणे

११. गुंतवणूक सल्लागार म्हणून काम करणे. इ. कार्येही ठेवी संस्था करतात.

ठेवी संस्थांची वैशिष्ट्ये:

(Characteristics of Depository Institutions):

ठेवी संस्थांची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. अभौतिक स्वरूपातील ठेवी (Securities in Dematerialized form):

ठेवी संस्था मॉडेलसाठी भारतात स्वीकारलेले मॉडेल ठेवीचे अभौतिकीकरण करण्यास मदत करते. हे बँकांमध्ये निधी ठेवण्यासारखे आहे. तसेच, मालकीचे हस्तांतरण साध्या खाते हस्तांतरणाद्वारे होते. अशाप्रकारे, ही पद्धत कागदपत्रांशी संबंधित सर्व जोखीम कमी करते.

२. बहु ठेवी प्रणाली (Multirepository System):

भारतात स्वीकारलेल्या ठेवी संस्था मॉडेलमध्ये स्पर्धात्मक बहु ठेवी प्रणाली आहे. तसेच, ठेवी संस्था ही कंपनी कायदा 2013 अंतर्गत तयार झालेली कंपनी असायला हवी होती. शिवाय, त्याला सेबीचे नोंदणी प्रमाणपत्र देखील दिले जाणे आवश्यक आहे. सध्या भारतात दोन वेगवेगळ्या प्रकारच्या ठेवी आहेत. त्यामध्ये NSDL – नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेड आणि CSDL – सेंट्रल डिपॉझिटरी सर्व्हिस लिमिटेड यांचा समावेश होतो.

३. बदलाची क्षमता (Fungibility):

सामान्य शब्दात, इतर समान मालमत्ता किंवा वस्तूंसह मालमतेच्या अदलाबदलीसाठी योग्यता चांगली आहे. ही मालमत्ता असलेली मालमत्ता व्यापार आणि विनिमय प्रक्रिया सुलभ करते. सर्व वस्तू एकाच वर्गातील आहेत हे अदलाबदलीमध्ये एक गृहितक असते. अशा प्रकारे, अनेक वैविध्यपूर्ण मालमत्ता बदलजन्य मानल्या जातात. ठेवी संस्था प्रणालीसाठी, अभौतिक ठेवी स्वरूपातील प्रमाणपत्र क्रमांक किंवा विशिष्ट क्रमांक वापरून ओळखल्या जात नाहीत. अशा प्रकारे प्रत्येक घटकांची सुरक्षा ओळखली जाते आणि त्याच वर्गात वर्गीकृत केली जाते.

४. नोंदणीकृत मालक (Registered Owner):

ठेवींची मालकी लाभार्थी मालक आणि ठेवी संस्था प्रणालीमध्ये नोंदणीकृत मालक यांच्यामध्ये विभाजित केली जाते. जेव्हा ठेवीचे अभौतिकीकरण केले जाते तेव्हा नोंदणीकृत

मालक NSDL असतो. दायित्वे आणि मालकी असली तरी, हक्क लाभार्थी मालकाकडे राहतात. तसेच सुरक्षा अंतर्गत असलेली कर्तव्ये, अधिकार आणि दायित्वे सुरक्षिततेच्या दृष्टीने लाभार्थी मालकाकडे राहतात.

५. सुरक्षित सेवा आणि तरलता (Secured service and liquidity):

ग्राहक, जनता आपली रोख रक्कम, मौल्यवान वस्तू सुरक्षित रहावी व आपल्या गरजेच्या वेळी आपणास उपलब्ध व्हावी, वेळप्रसंगी तिचे तत्काळ रोखतेत रूपांतर व्हावे याकडे अधिक लक्ष देते. ठेवी संस्था ग्राहकांच्या ठेवी सुरक्षित ठेवतात व त्यांना गरजेच्या वेळी त्या परत करतात. यामुळे ठेवी संस्थांचे महत्त्व अबाधित आहे.

६. चेक आणि इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर पेमेंट सुविधा:

(Cheque and Electronic Fund Transfer Payment Facility):

आज सर्वच आर्थिक व्यवहारात चेक अथवा इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर (NEFT) म्हणजे नॅशनल इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर- राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण पद्धतीने पैसे हस्तांतर केले जातात. NEFT मुळे ग्राहक एका बँक खात्यावरून दुसऱ्या बँक खात्यामध्ये सहज रीतीने आणि सुरक्षित पैसे पाठवू शकतो किंवा प्राप्त करू शकतो. NEFT हा एक देशव्यापी इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर प्रणाली आहे ज्यामुळे रोख रक्कमखेरीज आर्थिक व्यवहार होणे शक्य झाले आहे. ठेवी संस्थांमुळे ही सुविधा उपलब्ध झाली आहे.

७. अनेक बचतकर्त्यांचे पैसे जमा करण्याची सुविधा:

(Deposit Facility of Multiple Savers)

ठेवी संस्थामध्ये एकापेक्षा अधिक व्यक्तींचे पैसे जमा करण्याची सुविधा उपलब्ध असल्यामुळे अनेक व्यक्ती आपली ठेव या संस्थांकडे जमा करतात. व्यक्ती अधिक रोख रक्कम स्वतःकडे ठेऊ शकत नसल्यामुळे ते ठेवी संस्थांकडे आपली बचत ठेव स्वरूपात ठेवतात.

८. जनतेला आणि व्यवसायांना कर्ज वाटप:

(Disbursement of loans to the public and businesses)

ठेवी संस्थांचा मुख्य उद्देश जनतेला व व्यावासायान्नार्ज वाटप करणे व जनतेच्या ठेवी स्वीकारणे हक होय. जनातेकडील अधिकच पैसा थे रूपाने जमा करणे व सदर पैसा इतर गरजू ग्राहक, व्यावासायिक यांना अल्प व्याजदराने पुरवणे या हेतूने ठेवी संस्था कार्यरत आहेत.

९. ठेवींमध्ये गुंतवणूक करण्याची संधी (Opportunity to invest in deposits):

दैनंदिन जीवनामध्ये आपल्या कौटुंबिक गरजा भागवून शिल्लक राहिलेली रोख रक्कम योग्य ठिकाणी गुंतवणे महत्वाचे असते. ठेवींवर आकर्षित व्याजदर दिल्यास अधिकाधिक ग्राहक ठेवी संस्थांकडे ठेवी ठेवतील. ग्राहकांना याचा लाभ दीर्घकालावधीपर्यंत घेता येतो. यामुळे ठेवींमध्ये गुंतवणूक करण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे.

१०. प्राधान्यक्रम (Priorities):

ठेवी संस्था ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी विविध सुविधा उपलब्ध करून देतात. यामुळे ग्राहकांकडून ठेवी संस्थांचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. आर्थिक व्यवहारांसाठी ठेवी संस्थांना अधिक प्राधान्यक्रम दिला जातो यामध्ये कमी खर्चात कर्ज उपलब्ध, व्याज मिळवणाऱ्या खात्यांचे फायदे व सुरक्षित ठेव इ. मुळे विश्वासार्हता निर्माण होऊन अधिकाधिक लोक आकर्षित होत आहेत. याउलट आर्थिक बाबी गुपित ठेवण्याकडे ग्राहकांचा अधिक कल, अधिक किमान ठेव रक्कम (Minimum Balance) आणि अधिक दराने सेवा इ. मुळे ठेवी संस्थांकडे कमी प्रमाणात ग्राहकवर्ग वळत असल्याचे दिसते.

सारांश:

ठेवी संस्था तरलता निर्माण करण्याचा हा एक मार्ग आहे. ठेवी संस्था ग्राहकांच्या ठेवी स्वीकारतात आणि ग्राहकांना पाहिजे तेव्हा परत करतात. ठेवी संस्था ही एक संस्था नसून भागधारकांच्या ठेवी स्वीकारणारी आर्थिक संस्था आहे. पैसा तेथे इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात ठेवला

जातो. हे अगदी बँकेसारखे आहे परंतु केवळ ठेवीसारखेच हे उपयुक्त आहे. अशा प्रकारे, जेव्हा गुंतवणूकदाराला सेवेचा लाभ घ्यायचा असेल तेव्हा ग्राहक या ठेवी संस्थांमध्ये खाते उघडून सेवेची निवड करू शकतो. प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर ठेवीची मालकी कायदेशीररित्या लाभार्थीकडे हस्तांतरित केली जाऊ शकते.